

Doç. Dr. Ahmet Tanyıldız

Dicle Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü,
Diyarbakır/TÜRKİYE
ahmettanyildiz@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-8874-8544

Dr. Öğretim Üyesi Oğuzhan ŞAHİN

İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi
Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
İzmir / TÜRKİYE
ogsahin@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-0196-8748

**KEMÂL PAŞAZÂDE'NİN FARŞÇADAKİ
YÂ HARFİNE DAİR BİR ESERİ:
YÂİYYE RİSÂLESİ**

KEMAL PASHAZADEH'S ONE WORK
RELATED TO "LETTER YA" IN PERSIAN:
YAIYYA TRACT

DOI Number: 10.28981/hikmet.499938

ÖZ

XVI. yüzyılın en önemli âlim, mütefekkir ve şairlerinden olan Kemâl Paşazâde Şemseddin Ahmed Efendi; dinî, tarihî, ilmî ve edebî mahiyette 200'ün üzerinde eser telif etmiş velûd bir şahsiyettir. Bu çalışmada değerlendirilmesi hedeflenen *Yâiyye Risâlesi* de Kemâl Paşazâde'nin Fars gramerinde önemli bir yeri olan *harf-i yâ*'nın (ﻱ) nitelikleri ve işlevleri üzerine kaleme aldığı bir eserdir. Çalışmamızda *Yâiyye Risâlesi*'nin mahiyetine, muhtevasına ve nüshalarına temas edildikten sonra metnine yer verilecektir. Çalışmanın mihveri metin kısmında verilen bilgilerdir.

Anahtar Kelimeler: Kemâl Paşazâde, *Yâiyye Risâlesi*, Farsça, Harf-i Yâ (ﻱ).

ABSTRACT

Kemal Pashazadeh Shemseddin Ahmed Efendi, one of the most important scholars of the 16th century, thinkers and poets; is productive person who has written more than 200 works of art on religious, historical, scientific and literary nature. In this study, *Yaiyya* which is aimed to evaluate is a work that Kemal Pashazadeh has written on the qualities and functions of the letter *yâ* (ﻱ), which has an important place in Persian grammar. After mentioning the quality, content and copies of the *Yaiyya* tract, the text transcription of it will be included in our study. The core structure of study is information given on the text section.

Keywords: Kemal Pashazadeh, *Yaiyya Tract*, Persian, Letter *Yâ* (ﻱ).

Giriş

Kemâl Paşazâde Şemseddîn Ahmed Efendi (ö. 1534), şeyhülislâmlık başta olmak üzere kazaskerlik, kadılık ve müderrislik gibi ilmî ve idarî makamlarda görev almış üst düzey bir devlet ve ilim adamıdır. Fıkıh, kelâm ve tarih gibi alanlardaki müellefâtına ek olarak dil ve edebiyata dair kaleme aldıkları, onun bu çok yönlü ilmî şahsiyetinin detaylarını teşkil etmektedir.¹ Bu etkileyici portresi çeşitli çalışmalara konu olan şeyhülislâmın Arap dili ve edebiyatına -bunun yanı sıra Fars diline- dair telifleri de dikkat çekicidir.² Kemâl Paşazâde'nin dil ve edebiyata dair bu teliflerini -Batı orijinli belli alanlarda uzmanlaşmaya çalışan bilim modelinden önce- revaçta olan "küllî âlimlik" modeline bağlayabileceğimiz gibi, dönemin zihnî dünyasında dil ve belâğatin, entelektüelliğin vazgeçilmez bir parçası oluşuna da bağlayabiliriz. Zira şerh, tefsir gibi klâsik telif türlerinde karşımıza çıkan gramatik tahliller,³ Arapça-Farsça kelimelerin doğru telaffuz ve yazılışını vurgulamak için yazılan galatât risaleleri ve bazı kelimelerin imlâsına dair bilgi veren risaleler/metinler dönemin ulemâsı için dil ve belâğatin ne denli önemli olduğunun bir göstergesidir.⁴ Bu sebeple şerhlerde gördüğümüz gramatik tahliller, dil-ma'nâ odaklı açıklamalar ve tasavvufi tevillerle birlikte metnin ayrılmaz bir parçası hüviyetindedir.⁵

¹ Kemâl Paşazâde'nin hayatı, fıkıhçılığı, kelâmî görüşleri, tarihçiliği, edebî yönü, dil ve edebiyat alanındaki çalışmaları için bkz. (Bolay, Yedi yıldız ve Yazıcıoğlu, 1986), (İnanır, 2015), (Demirel, 1996), (Kaçar, 2010), (Saraç, 1999), (Turan, 2002: 238-240), (Özen, 2002: 240-242), (Çelebi, 2002: 242-244, 245-247), (Saraç, 2002: 244-245).

² Kemâl Paşazâde'nin Arap dili ve edebiyatına dair telifleri için bkz. (Gürkan, 2009: 135-165)

³ Fazlurrahman'ın sarf ettiği şu sözler gramatik tahlillerin tefsirlerin dokusuna ne derece sindiğinin açık ifadesidir: "Ortaçağ tefsirlerinin büyük bir kısmı sadece gramer tahlilinden ibarettir. Beyzâvî'nin (ö. 1286) medreselerde devamlı okutulan meşhur tefsiri bile bu türden bir tefsirdir. İşte böylece insanı sarsan ve inkılâpçı bir özelliği olan Kur'an gibi dinî bir kitap, **gramer** ve **hitabet süprüntüleri** altında gömülü kalmaya mahkûm edilmiştir." (Fazlurrahman'dan naklen Kara, 2010: 36)

⁴ Galat ve imlâyâ dair Kemâl Paşazâde ve Ebussuûd Efendi'nin risaleleri için bkz. (Develi, 1997), (Turan, 2000), (Dağlar, 2008), (Kültürel, 2008).

⁵ Bu bağlamda İsmâîl Rusûhî-i Ankaravî'nin Mesnevî şerhinden alınan aşağıdaki beytin şerhi gramatik tahlillerle mana odaklı kısmın kompozisyon olarak nasıl bütünleştiğini gösterir niteliktedir: "*Sad hezârân defter-i eş'âr bûd / Piş-i harf-i Ummiyîyeş âr bûd*. Nice yüz bin şi'rlerin defteri ve şâ'irlerin efsahı var idi, ol 'âlemün bir Ümmîsinün harfi önünde ol eş'âr 'ayb u 'âr oldi. Yâhud ol Hazretün ümmîliği harfinün önünde 'umûmen defter-i eş'âr 'ayb u 'âr oldi. *Ummiyîdeki yâlarun* evvelkisi nisbet içündür ve ikincisi vahdet içündür. Yâhud masdariyye ola. Zamîr-i gâyib olan -eş mukaddemâ *ân ma'nâ* dimekle işâret buyurdıkları 'âlem-i ma'nâya râci'dür. Ve eş'âra dahî râci' olsa câ'izdür, velâkin el-evvelînu evlâ. Ve *Ummîden* murâd Hazret-i Muhammeddür aleyhisselâm. Ve ol Hazrete *Ümmî* dinilmede bir iki vech vardur. Evvelâ bir şey okımayup ve üstâddan bir 'ilm ta'lîm eylemedüğü için Ümmî didiler ki anadan nice toğdıysa gayrun ta'lîmine muhtâc olmayup öyle zuhûr eyledi. Sâniyen *ümm* asl ma'nâsınadır. Pes *Ümmîden* murâd inde't-tahkîk *ümmü'l-kitâbdur*. Ol Hazrete *Ümmî* diyü ümme nisbet kılmak, anun ilminün *ümmü'l-kitâba* mensûb olduğundan 'ibâretdür. Ve ol Hazretün 'asr-ı şerîfnde efsah-ı fusahâ ve eblağ-ı bülegâ çok idiler. Ve Mekke-i Mükerrreme'de bunların bir nâdiyeleri var idi. Gelüp ol mevzî'de cem' olup biri birleriyle tehaddî eylerlerdi. Hattâ bu eclden bergüzîde ve 'âlf-kadr seb'a-i mu'allaka sâhibi yedi şâ'ir var idi kim anların şi'ri i'câz mertebesini bulmuşdı. Ve bunların her biri 'alâ-sebîlî't-tehaddî şi'rlerin getürüp bâb-ı Ka'beye ta'lîk kılmışdı. Çün kim hatm-i rusûl, muktedâ-yı küll Hazret-i Fahr-ı Kâ'inât aleyhi ekmelü't-tahiyyât bunların da'vetine ba's olındukda ve bunlara Hazret-i Hak cânibinden Kur'ân-ı 'Azîm'ile tehaddî kılındukda, aksar-ı suveren bir sûreyi getürmege ve ana nazîre dimege 'âciz ü fûrû-mânde olup her birinün eş'ârı kendülere 'ayb gelüp giceyle Ka'be kapusından şi'rlerini uğrıldılar. Ve ol Hazret'ün lisân-ı şerîfnden zuhûr eyleyen hurûf u kelîmât misillü kelîmât u hurûfun nazîresine kâdir olamayup her biri ihtifâ kıldılar." (Tanyıldız, 2010: 407).

Kemâl Paşazâde'nin, Farsçadaki yâ harfinin keyfiyetini ele aldığı *Yâiyye Risâlesi* aslında konunun uzmanı denebileceklere bir meydan okuyuşun belgesidir. Çok da alışık olunmayan bir şekilde hamdele ve salvele yerine sebep-i telifle başlayan risalenin bu satırlarından anladığımıza göre Kemâl Paşazâde, kendi tabiriyle, meydân-ı Fûrs'ün fârislerinden olan erbâb-ı fazl ile Farsçadaki *harf-i yâ'yı* münazara etmektedir. Mecliste bulunanlardan biri *yâ harfinin* ancak beş farklı türünün olabileceğini iddia edince Kemâl Paşazâde buna karşı çıkmış ve *yâ harfinin* on, hatta ondan da fazla nevinin bulunduğunu belirtmiştir. Bunun üzerine oradakiler müelliften bu iddiasını ispat için örnekler talep edince Kemâl Paşazâde onlara cevap olarak *Yâiyye Risâlesi*'ni kaleme almıştır.

Kemâl Paşazâde, her ne kadar *yâ harfini* tartıştığı meclistekilerin bazıları tarafından devrinin Zemahşerî'si ilan edilse de bu risalenin Farsça metinlere yapılan şerhlere önemli ölçüde yön verdiğini söyleyebilmek kolay değildir. Örneğin onun, "*Masdariyye mezkûr harfün [yâ harfinin] ma'ânîsinden degüldür. (1b)*" şeklindeki itirazının şârihler katında çok da karşılık bulmadığını kendisinden takriben yetmiş yıl sonra vefat eden Şem'î'nin (ö. 1602-3?) şerhlerindeki birçok örnekten anlamak mümkündür.⁶ Bunun yanında *Yâiyye Risâlesi*'nde "terim" olarak önerilen *yâ-yı ibhâm*, *yâ-yı infirâd* gibi ibarelerin de o dönem şerhlerinde -en azından Şem'î'de- karşılık bulunduğunu söyleyemeyiz. Başta Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî, Nizâmî-i Gencevî, Hâfız-ı Şîrâzî ve Sa'dî-i Şîrâzî gibi şâirlerin eserleri olmak üzere Fars edebî metinlerini Türkçe şerh eden şâirlerin harf-i yâ'nın niteliklerine ve çeşitlenmesine dair fikirleri ile Kemâl Paşazâde'nin *Yâiyye*'sinde *harf-i yâ'yı* tasnif etme yöntemi arasında bir mukayeseye kalkışmak müstakil bir araştırmanın konusu olduğu için burada söz konusu meseleye kısaca değinmeyi şimdilik yeterli görüyoruz.

1. Kemâl Paşazâde'nin Yâiyye Risalesi

1.1. Muhtevası

Kemâl Paşazâde, *Yâiyye*'de son derece dikkatli ve özenli bir üslup kullanmıştır. Metin boyunca ileri sürdüğü fikirleri destekler mahiyette açıklayıcı notlar, mukayese unsuru olacak ibareler, dayanak oluşturacak alıntı metinler ve manzumeler eklemekten kaçınmamıştır. Müellifin risâlede âyet-i kerîme ibarelerinden darb-ı mesellere; Zemahşerî ve İbn Sînâ gibi şahsiyetlerin dil bilgisi ile ilgili teorik fikirlerinden Firdevsî, Rûdegî, Hâfız ve Sa'dî gibi usta şâirlerin şiirlerine kadar geniş bir yelpazede metinlere müracaat ettiği, bu metinlerdeki örnek kelimeleri tahkik ettiği görülür.

⁶ Şem'î, Şerh-i Mesnevî'nin birçok yerinde harf-i yâ için "yâ-yı masdariyye" tabirini kullanmıştır. Söz gelimi, Mesnevî'nin birinci cildinde geçen "Tâ buguft u gûy-ı bîdârî derî" mısraını şârih şöyle şerh etmiştir: "Mâdâm ki bîdârlıgün güft ü gûyındasın. Ya'nî mâdâm ki makâlât-ı zâhire ile mukayyedsin ve andan zevk eylersün. Derguft u gûy-ı bîdârîyî takdîrindedür. Bîdârîde **yâ masdar** içündür. Derîde yâ hitâb içündür." Bkz. (Dağlar, 2009: 387). Bu mısraın şerhi İsmâil Rusûhî-i Ankaravî'de de aynı minvalde yapılmış ve "bîdârî"deki yâ'nın masdariyye olduğu vurgulanmak suretiyle Kemâl Paşazâde'nin reddettiği yâ'nın masdariyye şekli kabul edilmiştir. Bkz. (Tanyıldız, 2010: 420). Şem'î'deki örneklerden bazıları için bk. (Dağlar, 2009: 236), (Şahin 2012: 472, 484, 690, 963)

Risâlede anlatımın ağırlık merkezini, herhangi bir konu başlığını izah ederken değerlendirdiği şiir parçacıkları ve örnek ibarelerin etimolojisi teşkil etmektedir. Bununla birlikte risâlenin kimi kısımlarında külfetin maksadı aştığını söylersek abartmış olmayız. Söz gelimi harf-i yâ ile ilgili bir husus anlatılırken *fâide* veya *kâide* alt başlıklarındaki ince detaylarla mevzuun dağıldığı, sözün uzadığı görülmektedir. Bu yöntemin müellifin erbâb-ı Fürse mukabele etmek üzere konuyu bütün incelikleriyle bildiğine ve misallerle zenginleştirdiğine ilişkin bir iddia ve meydan okuma amacı taşıdığını düşünmek de mümkündür.

Risalenin şablonuna gelince, müellif mukaddime kısmında risâleyi nasıl tasnif ve telif ettiğini özetledikten sonra genel ifadelerle Farsçada kelime sonuna gelen *harf-i yâ'nın mebânî, ma'ânî ve zevâyid* şeklinde üç farklı cinsten tasnif edilebileceğini belirtmekte; ardından bu üç başlık altında dokuz ma'nâ ile harf-i yâyı anlatmaya başlamaktadır. Müellife göre harf-i yânın hurûf-ı mebânî ve hurûf-ı ma'ânî adı altında:

1. hitâb,
2. vasfiyyet,
3. nisbet (ma'dûd ma'nâsını ifade eden bir alt şubesi daha vardır.)
4. vahdet (killet, kesret, garâbet şeklinde üç şubesi daha vardır.)
5. ibhâm (tahkîr, ta'zîm ve tehvîl şeklinde üç şubesi daha vardır.)
6. ta'lîk (temennî, tertîb ve vasıyyet/sipâriş şeklinde üç şubesi daha vardır.)
7. me'âl,
8. nefy,
9. infirâd

ve bunlara ilaveten hurûf-ı zevâyid olmak üzere toplam yirmi farklı kullanım alanı bulunmaktadır. Bununla birlikte mukaddime kısmında çerçevesi çizilen tasnif yönteminin metin içerisinde kısmi değişikliklere uğradığı da görülmektedir. Müellifin vukufiyetle kaleme aldığı *Yâiyye Risalesi'nin* genel çerçevesi ve muhtevası aşağıdaki tabloda çıkarılmaya çalışılmıştır:

Farsçada kelime sonuna eklenen <i>harf-i yâ</i> üç cins olarak karşımıza çıkar	
Cins-i Evvel: Hurûf-ı Mebânî (Harf ve Heceler)'den olanlar	Kelimeyi oluşturan asıl harf ve hecelerdir. <i>Binây, serây, ney</i> kelimelerindeki <i>harf-i yâ</i> gibi.
Cins-i Sâni: Hurûf-ı Ma'ânî (Edatlar)'den olanlar.	Edat ve bağlaç görevinde olan harflerdir. <i>Nî</i> (harf-i nefy)'deki <i>harf-i yâ</i> gibi.
Cins-i Sâlis: Hurûf-ı Zevâyid (Ziyade Harfler)'den olanlar	Sözü güzelleştirmek ve telaffuz kolaylığını sağlamak için eklenen seslerdir. <i>Bâ, bî, ber</i> ibarelerini <i>ebâ, ebî, eber</i> okumak gibi.

Cins-i Evvel ve Cins-i Sâni' den (Mebânî ve Ma'ânî'den) Olan Harf-i Yâ , dokuz ma'nâdan oluşur.	
1. Yâ-yı Hitâb	Hitapta kullanılır. Hem isimde hem fiilde (mâzî ve muzârî') gelebilir. Çûnî (Nicesin?); kerdî (İşledün mi?); mî-kunî (Şimdi işler misin?) gibi.
2. Yâ-yı Vasfiyyet	Sıfat ve vasıf durumunda gelir. <i>Zergerî</i> (kuyumculuk), <i>germî</i> (sıcaklık), <i>serdî</i> (soğukluk) gibi. Kelime <i>hâ-yı sâkine</i> ile bitiyorsa sonuna <i>kâf-ı Fârsî</i> eklenerek oluşturulur: <i>hâcegî</i> , <i>zindegî</i> gibi.
3. Yâ-yı Nisbet	Kelimenin sonuna gelen bu harf-i yâ bir şeye nisbeti ve aidiyeti ifade eder. <i>Türkî</i> (tâife-i Türk'e mensûb dimekdür); <i>Çînî</i> (vilâyet-i Çîn'e mensûb dimekdür) ibareleri gibi. Yâ-yı nisbet ikiye ayrılır: Nisbet-i lâzime: <i>Tâzî</i> ibaresindeki <i>harf-i yâ</i> gibi. (<i>Tâz</i> ism-i masdardur <i>tâzîdenden</i> . <i>Tâz</i> ism-i masdar olduğu gibi <i>tâzendîden</i> , <i>tâzîden</i> çapmakdur. Şol at ki anda ol hâlet ola ana <i>tâzî</i> dirler. <i>Tâzî</i> , 'Arabî ma'nâsına da gelür. <i>Tâzî</i> ve <i>Derî</i> dirler. <i>Dahhâk-i Tâzî</i> 'ibâretindeki <i>Tâzî</i> bu ma'nâyadur. Burada <i>yânun</i> medlûl olan nisbet <i>nisbet-i lâzimedür</i> .) Nisbet-i gayr-ı lâzime: <i>Kitâbî</i> kelimesindeki <i>harf-i yâ</i> gibi. (Dîn-i semâvîden dîn-i gayr-i semâviyyeye intikâl câyizdür. Ol sebebden <i>kitâbî</i> mün kitâba nisbeti gayr-ı lâzimedür.) Bir şubesi daha vardır. 1. Ma'dûd anlamı bildiren harf-i yâ, yâ-yı nisbetin bir şubesidir. Mesela <i>yekî</i> kelimesinin sonuna eklenen harf-i yâ ma'dûd ma'nâsına gelir. Aslı yâ-yı nisbettir. <i>Yek</i> 'in anlamı <i>bir</i> 'dir, <i>yekî</i> ise ma'dûddur, anlamı <i>bir nesne</i> demektir. Aded murad edilirse <i>yek</i> , dü, se denir. Ma'dûd kast edilirse <i>yekîrâ dîdem</i> [<i>birini gördüm</i>] denir; <i>yekrâ dîdem</i> denmez. <i>Yek kes</i> [<i>bir kişi</i>] denir <i>yekî kes</i> denmez. Bu harf-i yâ'nın delaleti sadece nisbet değildir. Bu sebeple bu yâ, yâ-yı nisbetin bir şubesi olması daha münasiptir.
4. Yâ-yı Vahdet	Mukâbili kesrettir. Farsçada teklik kastedildiğinde kelimenin sonuna bir <i>harf-i yâ</i> eklenir. <i>Makâmî</i> (bir makâm) gibi. Bu ma'nâda yapı itibarıyla <i>yâ-yı vahdet</i> olan ama anlam açısından kısmen farklı olan üç şube daha vardır:

	<p>1. Killet: Azlığı ifade eder. <i>Farkî nîst</i> (herhangi bir fark yoktur.) gibi.</p> <p>2. Kesret: Vahdetin zıddı için istiâre olunan durumlarda bu <i>harf-i yâ</i> gelir. <i>Be-kîn leşkerî geşt her leşkerî</i> (efrâd-ı leşkerden her ferd kendi başına birçok leşker oldu) mısraında bulunan ilk <i>leşkerî</i> kelimesinin sonundaki <i>harf-i yâ</i> gibi.</p> <p>3. Garâbet: Farsçada vahdete delalet eden ama ma'nâ açısından garâbet ifade eden <i>harf-i yâ</i>'dır. <i>Ân mehî ki ne-dîdeş felek be-hâb</i> (Şol bir ay ki felek anı düşünde görmemişdür) ibaresinde yer alan <i>mehî</i> kelimesinin sonundaki <i>harf-i yâ</i> gibi.</p>
5. Yâ-yı İbhâm	<p>Anlam açısından belirsizlik bildiren <i>harf-i yâ</i>'dır. <i>Miyân-ı işân farkî nîst</i> (aralarında az ve çok cins-i farkdan nesne yoktur) ibaresinde bulunan <i>farkî</i> kelimesinin sonundaki <i>harf-i yâ</i> gibi.</p> <p><i>Yâ-yı İbhâm</i>'ın üç şubesi daha vardır:</p> <p>1. Tahkîr: Farsçada nekre görevindeki <i>harf-i yâ</i> ile tahkîr ma'nâsı kast edilir. <i>Harî bûd der-Sîstân</i> (... yoksa o, Sîstân'da herhangi bir eşek idi.) ibaresinde yer alan <i>harî</i> kelimesinin sonundaki <i>harf-i yâ</i> gibi.</p> <p>2. Ta'zîm: Yine nekre görevindeki <i>harf-i yâ</i> bazen ta'zîm için de kullanılır. "<i>Kerem dest-gîrî be-câyî ki resem</i>. (Kerem eliyle tut ki ben de öyle yüce bir makama ulaşayım.) Burada murâd mutlak menzîl degüldür, belki menzile-i azîmedür" ibaresinde bulunan <i>câyî</i> kelimesinin sonundaki <i>harf-i yâ</i> gibi.</p> <p>3. Tehvîl: Korkutma anlamı taşıyan kelimedede bulunan <i>harf-i yâ</i>'dır. <i>Ejdehâyî halka-geşte huftê zîr-i dâmenem</i> (Eteğimin altında, çöreklenmiş öyle korkunç bir ejderha uyumakta ki...) ibaresinde yer alan <i>ejdehâyî</i> kelimesinin sonundaki <i>harf-i yâ</i> gibi.</p>
6. Yâ-yı Ta'lîk	<p>Farsçada mâzî ve muzâri' fiilin sonuna gelen <i>harf-i yâ</i>'dır. Kelimenin ma'nâsını haberden ta'lîke çevirir. Meselâ mâzî fiilde "makâm-ı tahbîrde <i>bûd</i> denür ki ma'nâsı <i>oldı</i>dur. Makâm-ı ta'lîkde <i>bûdî</i> dinür ki ma'nâsı <i>olaydı</i>dur." Muzâri' fiilde ise "makâm-ı tahbîrde <i>ister</i> dirler, makâm-ı ta'lîkde <i>ister idi</i> dirler. 'Acem <i>hâhedî</i> dir."</p> <p><i>Yâ-yı ta'lîk</i>'in de üç şubesi vardır.</p>

	<p>1. Temennî: Farsçada temennî kasdıyla fiilin sonuna bir harf-i yâ getirilir. “Meselâ <i>nolaydı</i> diyecek yirde <i>çi bûdî</i> dirler.”</p> <p>2. Tertîb: Kastedilen ma'nânın bir tertip üzere düzenlenmesi veya peşpeşe gelmesidir. “Çü <i>ber-seng sûdî hem seng-reng // Be-ferseng reftî çekâçek-i seng</i>” (Taşın üzerine taşla aynı renkte bir delik açardın. Taşların şakırtıları arasında bir fersah giderdin.) beytinde bulunan masdarların sonundaki <i>harf-i yâ</i> gibi.</p> <p>3. Vasıyyet ve Sipâriş: Bu harf-i yâ, mâzî ve emr sîgasında kullanılır ve kelimeye sipâriş ve vasıyyet anlamı katar. <i>Bînî</i> (göresin), <i>numâyî</i> (gösteresin) kelimelerinin sonundaki <i>harf-i yâ</i> gibi.</p>
7. Yâ-yı Me'âl	Bir işin sonunun neye varacağını veya bu işin neye lâyük olduğunu, nasıl biteceğini belirtmek için masdarın sonuna eklenen <i>harf-i yâ</i> 'dır. <i>Hurdenî</i> (yiyecek içecek); <i>guftenî</i> (söylenecek söz), <i>kuštenî</i> (depelenmege müstehak kimse) kelimelerinin sonundaki <i>harf-i yâ</i> gibi.
8. Yâ-yı Nefy	Farsçada nefy ifade eden asıl unsur <i>nûn</i> harfidir. Fetha ile belirtildiğinde sonuna bir <i>he</i> getirilir ve <i>ne</i> (ﻥ) şeklinde yazılır. Kesre ile belirtildiğinde sonuna bir <i>harf-i yâ</i> getirilir ve <i>nî</i> (ﻧﻲ) şeklinde yazılır. <i>Yâ-yı nefy</i> budur. Acemler <i>yok</i> diyecekleri zaman <i>nî</i> ; <i>yokdur</i> diyecekleri zaman <i>nîst</i> derler.
9. Yâ-yı İnfirâd	Farsçada fetha ile gösterilen <i>bâ</i> harfi maiyyeti (birlikteliği) ifade eder. Mesele <i>senûn ile gitdüm</i> diyeceği zaman <i>be-tû reftem</i> der. Bunun mukâbili infirâddır. <i>Bâ</i> harfinden sonra bir <i>harf-i yâ</i> getirilip infirâd yapılır. <i>Bî-men</i> (bensiz, ben olmadan), <i>bî-tû</i> , <i>bî-û</i> ibarelerinde <i>bî</i> 'nin sonundaki <i>harf-i yâ</i> gibi.
Cins-i Sâlis:	
Zâyid olan Harf-i Yâ:	Kelime içerisinde ma'nâ açısından herhangi bir işlevi yoktur. Lafzın suhûletle telaffuzu veya tezyîni için, şiirde ise bazen zarûret-i vezn için gelir. <i>Neyâmed</i> (gelmedi), <i>meyâ</i> (gelme) kelimelerindeki <i>harf-i yâ</i> gibi.

7. Risâle-i Yâiyye, Antalya Tekelioğlu İl Halk Kütüphanesi, 690, Yazı Türü: Nesih, 19b-31b
8. Yâiyye, Süleymaniye Kütüphanesi, Nuruosmaniye, 4750, Yazı Türü: Ta'lik, 1b-24a
9. *Der-beyân-ı Yâiyye Merhûm Kemâl Paşa-zâde*, Süleymaniye Kütüphanesi, Nuruosmaniye, 4751, Yazı Türü: Nesta'lik, 106b-122b.
10. *Risâle-i Yâiyye*, Süleymaniye Kütüphanesi, Ali Nihad Tarlan, 184, Yazı Türü: Nesta'lik, 1b-16b.
11. *Risâle-i Yâiyye*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi, 5223, Yazı Türü: Rik'a, 1b-17a.
12. *Risâle-i Yâiyye*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi, 5457, Yazı Türü: Nesih, 1b-14a.
13. *Risâle-i Yâiyye Ez-ân Kemâl Paşa-zâde*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi, 5478, Yazı Türü: Ta'lik, 37b-50b.
14. *Risâle-i Yâiyye*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hüsrev Paşa, 514, Yazı Türü: Ta'lik, 110b-118a.
15. *Risâle-i Yâiyye Ez-ân Kemâl Paşa-zâde Rahmetullâhi aleyh*, Süleymaniye Kütüphanesi, Kemankeş, 665, Yazı Türü: Ta'lik, 239b-256b.
16. *Risâle-i Yâiyye*, Süleymaniye Kütüphanesi, Reisülküttab, 1210, Yazı Türü: Nesih, 117b-134a.
17. *Risâle-i Yâiyye*, Süleymaniye Kütüphanesi, Reşid Efendi, 739, Yazı Türü: Ta'lik, 1b-14b.
18. *Risâle-i Yâiyye*, Tokat İl Halk Kütüphanesi, 60 Hk 25/19, Yazı Türü: Ta'lik, 193b-205a.
19. *Risâle-i Yâiyye*, Çankırı İl Halk Kütüphanesi, 18 Hk 483/6, Yazı Türü: Nesta'lik, 72b-88b.
20. *Risâle-i Yâiyye*, Balıkesir Dursunbey İlçe Halk Kütüphanesi, 10 Dur 90/2, 13b-29b.

1.3. Metni ⁸

[1b] Der-Beyân-ı Yâ'iyye - Merhûm Kemâl Paşazâde

Bu sahâyif-i pür-letâyifün tesvîdinde dâ'î vü bâ'is ve mazmûn-ı meknûnında münderic ü mündemic olan 'avârif-i ma'ârifün temhîdine sebep-i hâdis ol oldu ki erbâb-ı fazl ve ashâb-ı ma'rifetden bir cemâ'at ile -ki meydân-ı Fürsün fârisleri idiler- lügat-i Fârsîde âhır-ı kelimeye lâhık olan *harf-i yâ*'nun husûsında münâzara oldu. Esnâ-yı muhâverede hâzır olanlardan farza-yı makâmda fırsat-ı kelâma nâzır olanlardan birisi "Oldur ki ol ma'nâlar beş nev'dür ki vahdet ve nisbet ve hitâb ve tenkîr ve masdariyyedür, bunlara münhasırdur ancak." dedi. Fakîr eyitdüm: "Ondan ziyâdedür, belki ondan da ziyâdedür. Andan sonra masdariyye, mezkûr harfün ma'ânîsinden degüldür." didüm. Bu da'vâya ma'nâ taleb itdiler. Müdde'â-yı mezkûrun tamâm 'uhdesinden halâs olıcak mezbûr cemâ'atün içinden bir nısfı -ki kemâl-i insâf ile muttasif idi- eyitdi: "Sizün ile bizüm meselimüz 'allâme-yi Zemahşerî Hazretleri'nün ehl-i Mekke ile şerrefehallâhu Te'âlâ olan kıssasıdır" ki ol kıssanın aslı budur ki: Şol vaktin ki mezkûr yegâne-yi zamâne *Fâyık* nâm kitâbın ki lügât-ı garîbe-yi 'Arabiyyeyi câmi'dür itmâm itdi. Mezkûr kitâb-ı müstetâbı eline alup Harem-i Muhterem'e çıkdı eyitdi: *و يا معشر الاعراب خذوا لغتكم من رجل اعجمي*.

Pes ol cemâ'atün -ki hulâsa-yı nâs idiler- vech-i ihlâs üzre iltimâsları bâ'is olup takrîr olunan makâle [2a] tertîb ü tehzîb oldu. Bu üslûb üzre hudûs bulup tasvîr olan risâle sûret-i ta'bîr ve semt-i tahrîr buldı.

Mukaddemâ bu mukaddime mefhûm u ma'lûm ola ki lügat-i Fârsîde âhır-ı kelimeye lâhık olan *harf-i yâ* üç cinsdür:

Bir cinsi *hurûf-ı mebânî*dendür.

Bir cinsi de *hurûf-ı ma'ânî*dendür.

Bir cinsi dahı *hurûf-ı zevâyid*dendür.

Hurûf-ı mebânî şol harflerdür ki besâyit-i kelimât ki vesâyit-i beyân-ı ma'ânîdür, anlardan mürekkeb olur. *Binây* ve *serây* terkîbi ol edevâtıla sûret-i tertîb bulur. Ol harflerde müstakil vaz' ve başka delâlet olmaz. Belki mevzû' olan lafz-ı dâllün cüzleri vâkı' olur. *Yâ-yı ney* gibi ki kamışun ismidür.

Hurûf-ı ma'ânî şol harflerdür ki besâyit-i kelimâtun terkîbinde dâhil degüllerdür, vaz'da ve delâletde gayrıya teba'iyetleri yokdur. Belki anların dahı müstakil vaz'ları, başka delâletleri vardur. *Yâ-yı nî* gibi ki harf-i nefydür.

⁸ Risâle yeni yazıya aktarılırken çeviriyazı sistemi uygulanmayıp metindeki uzun ünlüler (â, î, û) şeklinde gösterilmiş, kelime içinde ve sonundaki ayn (') ve hemze (') ünsüzleri de belirtilmiştir. Risâle içerisinde müellifin aktardığı alıntı metinler ise asıl imlâsı ile muhafaza edilmiş, ibarelerin tercümeleleri ilgili dipnotta verilmiştir.

⁹ Ey Araplar, dilinizi bir yabancından öğrenin. [Bu söz, bazı yerlerde "Ey Araplar geliniz, dilinizi bir Türk'ten öğreniniz." şeklinde de geçmektedir (Ungan 2008: 301).

Hurûf-ı zevâ'id şol harflerdür ki garaz anların îrâdından ma'nâyâ delâlet degüldür. Belki fâyide-yi izdiyâd tahsîn-i lafz ve suhûlet-i telaffuzdur. Meselâ *ebâ, ebî, eber* dirler; aslı *bâ, bî, berdür*. Nazm

شنیدم که روزی آبا آن جمال
بیامد بحسن و به غنچ و دلال
که افراسیاب آن آبی مغز سر
فرنکیس را کرده بر ره کذر
که اسباط او خایند و خجل
آبر آفتابند اندوده گل¹⁰

Nesr

Gâh olur fahâmet makâmında işbâ' için *elif* ziyâde iderler. Nite ki şâ'irün bu beytinde zâhirdür. Beyt

به آتش درون بر مثال سمندر
همیدون به آب اندرون چون نهنگ¹¹

Nesr

Elif ziyâde itdügünleyin **[2b]** *bâ* dahı ziyâde iderler. Meselâ *be-nîz* dirler aslı *nîzdür, bâ ziyâdedür*. Beyt

بدو گفت که ای داد کستر عزیز
ندیده جهان چون تو داور بنیز¹²

Nesr

Cins-i sâni'den olup âhır-ı kelimeye lâhık olan *harf-i yâ* iki nev'dür. Birisi *ism-i mustalah*dur ki anun mustakıl vaz'ı ve delâleti vardır. Delâleti olduğı vech üzre mustakıl medlûli dahı vardır, *yâ-yı hitâb* gibi ki lisân-ı 'Arabdaki zamîr-i muttasıl-ı merfû' ma'nâsınadır. Nite kim beyân olınsa gerekdür.

Birisi dahı *harf-i mustalah*dur ki anun mustakıl vaz'ı ve delâleti vardır. Ammâ mustakıl medlûli yokdur. Belki medlûli, gayrun medlûli zımında melhûz olur; *yâ-yı vasfiyyet* gibi. Mezkûr harf-i ma'rûf vasf ile mevsûf arasında bir nisbet-i gayr-ı mustakilleden 'ibâretdür. Nite kim vechi 'ayân olınsa gerekdür.

Fezâlik cins-i evvelden ve cins-i sâni'den olan *yânun* usûl-i ma'ânîsi tokuzdur. *Hıtâb, vasfiyyet, nisbet, vahdet, ibhâm, ta'lik, me'âl, nefy, infirâd*. Üçüncü ma'nânun bir şu'besi vardır. Dördüncü ma'nânun altı şu'besi vardır. Altıncı ma'nânun üç şu'besi vardır. Ol şu'beler ile ma'ânî on tokuz olur. Cins-i sâlisden olan *yâyıla* yigirmi dürlü i'tibâr olınur.

¹⁰ "Duydum ki bir gün bir güzel; tüm güzelliğiyle, naz ve işvesiyle gelmiş. Efrâsyâb, o akılsız adam; Ferengîs'i yol üzerinde tutmuştu. Onun soyundan gelenler de hain ve mahcup idiler; Güneş yüzüne çamur sıvamaya çalışınlardı." [Firdevsî-Şehnâme]

¹¹ "Semender misali ateşin içinde... Ve timsahlar misali su içindedir." [Rûdegî]

¹² "Ona dedi ki: Ey adaletli yüce kişi! Cihan senin gibi adil yöneticiyi asla görmüş değil."

Âhır-ı kelimeye olan *yâda* ol mücmelen mezkûr olan ma'ânînin ve i'tibârâtun tafsîli budur ki beyân olunur:

1. Ma'nâ-yı Evvel ki Hitâbdur.

Anı ifâde iden *harf-i yâ* âhır-ı kelimeye lâhık olur. Gerekse ol kelime *ism* olsun *çûn* gibi; gerekse *fi'l-i mâzî* olsun *kerd* gibi; [3a] gerekse *fi'l-i muzâri'* olsun *kuned* gibi. *Çûnî* ve *kerdî* ve *mî-kunî* dirler. *Nicesin? İşledün mi? Şimdi işler misin?* diyecek yirlerde.

Kâ'ide

Mezkûr ma'nâyı ifâde iden *harf-i yâ* âhır-ı *fi'l-i muzâri'*e dâhıl olıcak kelime terhîm olunur. Harf-i ahîrdeki *harf-i dâl* ki 'alâmet-i muzâri'dür, iskât olur. Ol sebebdan lûgat-i Fârsîde rûsûh bulmayan kimesneler mezbûr harfi *sîga-yı emre* lâhık oldu sanurlar.

Kâ'ide

Lûgat-i Fârsîde harf-i *mînün* ziyâdesi *sîga-yı fi'l-i muzâri'dür* ki müşterekdür hâl ile istikbâl ortasında. Mezkûr [mî lafzı] *sîga-yı hâle tahsîs* içündür. Kütüb-i fetâvâda bir mes'ele vardır ki ol kâ'idenün *fürû'ındandır*. Ol mes'ele budur ki şâhid "*güvâhî mî-dihem*" dir ise şehâdeti makbûl olur; "*güvâ dihem*" dir ise makbûl olmaz. Zîrâ va'de itmiş olur. Şehâdeti eylemege şehâdet eylemez.

Kâ'ide

Mezkûr harf-i hitâbun kelimeye lühûkî gâh olur râbıt vâsıtasıyla olur; meselâ *kerdestî* ve *dâdestî* dirler. *Kerdî* ve *dâdîmün* ma'naları *itdün* [ve] *virdündür*. *Kerdestî* ve *dâdestî'nün* ma'naları *itmişsin* [ve] *virmişsindür*. *Est* ki râbitadur kelime-yi mezkûreye mülhak olmağla ma'nâsın tağyîr eylemişdür. Bir kelimeye muttasıl olıcak râbita-yı mezbûrenün elifi sâkıt olur.

Fâ'ide

Mezkûr harf lûgat-i 'Arabîyedeki zamîr-i muttasıl-ı merfû' ma'nâsınadır. Meselâ 'Arab *turdun urdun* diyecek yirde *kumte darabte* dir. 'Acem *zedî istâdî* dir. Bu *yâ-yı 'Acemî* ol *tâ-yı 'Arabî'nün fâ'idesin* ifade ider. [3b] Nite ki 'Arab te'kîd için zamîr-i muttasıl ile zamîr-i munfasıl cem' ider. *Sen urdun* diyecek yirde *ente darabte* dir. 'Acem dahî ol tarîka sülûk ider *tu zedî* dir. Nite kim bu beytde vâkî'dur. Şî'r

تو کردی ورا رستم داستان

وگرنی خری بود در سیستان¹³

Nesr

Lûgat-i Fârsîde *tu* lûgat-i 'Arabîdeki *ente* ma'nâsınadır.

Kâ'ide

Edât-ı istifhâm Arab dilinde vardır, Türk dilinde vardır. Âhır-ı kelimeye olan harf-i *mi* anun edatıdır. "*Geldün mi? Gitdün mi?*" dirler. Ammâ Fârsîde istifhâm için edât yoktur. Şol kelimenün ki âhırına *yâ-yı hitâb* lâhık olmuşdur. Bi-

¹³ "Onu Rüstem-i Dâstân yapan sensin. Yoksa o Sistan'da herhangi bir eşek idi." [Firdevsî-Şehnâme]

'aynihâ makâm-ı istifhâmda isti'mâl iderler. Ma'nâ-yı istifhâm kasd olunduğu karîne-yi hâliyyeden fehm olunur. Meselâ "Gördün mi? İştîdün mi?" diyecek yirde "Dîdî? Şenîdî?" dirler. Nite kim bu beytde vâkı'dur. Beyt

دیدى که چه کرد اشرف خر

او مظلّمه برد و جانبك زر¹⁴

2. Ma'nâ-yı Sâni ki Vasfiyyetdür

Anı ifâde iden *harf-i yâ* âhır-ı kelimeye lâhık olur. Kelimenün medlûl-i vaz'îsi olan mevsûfdaki hâlete -ki anunıla kâ'im olur- delâlet ider. Mezkûr kelimenün hakîkati gerekse mürekkeb olsun *zerger* gibi; gerekse basît-i câmid olsun *germ*, *serd* gibi; gerekse basît-i müştak olsun *şekîbây* gibi; ma'nâ-yı mezkûr ifâde kasd itsele ol kelimelerün âhırlarında *harf-i yâ* ziyâde iderler. *Zergerî* ve *germî* ve *serdî* ve *şekîbâyî* dirler.

Fâ'ide

Şekîbânun aslı *şekîbây*dur, Nite kim *çelîpânun* ve *zîbânun* aslları *çelîpây* ve *zîbây*dur. Âhır-ı kelimeye [4a] *elif*den sonra vâkı' olan *hânun* lügat-i Fârsîde hazfî şâyi' olduğınlayın meselâ *pâdşâ* ve *giyâ* dirler, aslı *pâdşâh* ve *giyâhdur*. *Harf-i yâ*nun dahı orada vâkı' ola hazfî şâyi'dür. Meselâ *gedâ* ve *nümâ* dirler, aslı *gedây* ve *nümây*dur. İzâfet makâmında ol harf-i mahzûfî izhâr ider, *hâ* olsun *yâ* olsun. Meselâ *pâdşâh-ı İrân* ve *çelîpâyêş* dirler. Tavsîf makâmında dahı ol harfleri izhâr iderler. Meselâ *pâdşâh-ı sitemger* ve *çelîpây-ı sîmîn* dirler.

Kâ'ide

İsm-i câmid üç kısımdur. Bir kısmı zât-ı mahz için vaz' olunmuşdur. Medlûlünde ondan ziyâde zâ'id nesne yokdur, *zer* gibi. Kısm-ı âhar vasf-ı sırf için vaz' olunmuşdur. Medlûlünde ondan zâ'id nesne yokdur, *şekîbâ* gibi. Kısm-ı sâlis zât-ı mevsûf için vaz' olunmuşdur. Medlûlünden zâtından zâ'id nesne ki ol zâtle kâ'im olur delâleti vardur, *merd* gibi.

Ma'nâ-yı racûliyyet ki Türkîde ondan erlûgile ta'bîr iderler, ber-vasf-ı zâ'iddür. Lafz-ı raculde tazammunen ol vasfa delâlet vardur. Ma'nâ-yı vasfiyyete delâlet iden harf-i yâ ism-i câmidün bu kısma dâhil olur. Meselâ *merdî* dirler, *serdî* dirler ol iki kısma dâhil olmaz. *Zerî*, *şekîbî* dimezler. *Zîbî* dimeyüp *zîbâyî* didüklerinün sırrı buradan zâhir oldı.

Kâ'ide

İsmün âhırında hâ-yı sâkine olsa; gerekse ol ism câmid olsun *hâce* gibi gerekse müştak olsun *zinde* gibi ol ism[e] yâ-yı vasfiyyet lâhık olur. Ba'dehû âhırında bir kâf-ı 'Acemî ziyâde iderler, meselâ *hâcegî*, *zindegî* dirler.

¹⁴ "O Eşref-i Har'ın ne yaptığını gördün mü? Birine zulmetti, diğerine altın bağışladı." Kaynaklarda beytin, Baylan-ı Zindegî'ye ait olduğu söylenir. Beyitte ismi geçen Eşref-i Har ise altın ve paraya düşkünlüğü; zalim ve merhametsiz kişiliği ile darb-ı mesellere konu olmuş bir şahsiyettir. (*Gencîne-i Meselhâ vu Hikâyât*)

Kâ'ide

İsm-i müştak ki âhırında [4b] hâ-yı sâkine ola ism-i mef'ûl olmak lâzım degüldür. İsm-i fâ'il dahı olur, *dihende* ve *bahşende* gibi. Nite kim bu beytdedür. Şi'r

بوسه را بخشید مارا زآن دهن

باچونین تنگی زهی بخشندگی¹⁵

Fâ'ide

Mezkûr hâ-yı sâkine ism-i fâ'ile lâhık olıcak nûn-ı masdarî hâli üzerine turur, meselâ *gerdende* dirler. Ammâ ism-i mef'ûle lâhık olıcak ol nûn sâkıt olur, meselâ *gerde* dirler.

Fâ'ide

Lisân-i 'Arabîde masdar asldur. Fi'l-i mâzî ve fi'l-i muzâri' ve sâyir müştakât andan ahz olunur; harf ziyâde itmek ile fi'l-i muzâri'deki gibi; yâ hareke ziyâde itmek ile fi'l-i mâzîdeki gibi. İllâ emrde ki anun ittihâd-ı masdardan gâh naks ile olur. Meselâ *kânen*den *kun* emr gelür. Ammâ lisân-ı Fârsîde emr ber-'aksdür. Fi'l-i mâzî asldur, masdar ona tâbî'dür. Meselâ *kerd* gibi fi'l-i mâzîdür, âhırında nûn ziyâde itmek ile [*kerden*] masdar olur.

Fâ'ide

Tafsîl-i sâbıkdan o zâhir oldı ki mezkûr yâ ma'nâ-yı masdariyye ifâde itmezmiş. Zîrâ ki esmâ-yı câmidde ol ma'nâ bulunmaz. Lügat-i Fârsîde ol ma'nâ[yı] ifâde iden nûn-ı sâkinedür ki âhır-ı fi'l-i mâzîye lâhık olur. Bu nûn-ı masdariyyenün medlûlinün ol yâ-yı vasfiyenün medlûline ba'zı mâddede ziyâde kurbı olmağın harf-i ûlânun medlûlini harf-i sâninün medlûli sanurlar. Meselâ *şekîbîdende* olan ma'nâ-yı masdariyye *şekîbâyîde* olan ma'nâ-yı vasfiyyeye müştebihdür. Aralarında fark-ı dakîk vardur. Tedkîk-ı nazar ve tahkîk-i usûl u kavâ'id itmeyince zâhir olmaz. Mezkûrun misâl-i vücûh-ı tesârîfide [5a] sarf-ı fikr ve im'ân-ı nazar idicek ol işbâh zâ'il olur. Meselâ *şekîb* ol hâletün ismidür ki lügat-i 'Arabiyyede ana *sabr* dirler. *Şekîbâ*, *sabrludur*. *Şekîbâyî*, *sabrlulukdur*. *Şekîbîden*, *sabr itmeklükdür*. *Şekîbendegî*, *sabr idicilükdür*.

3. Ma'nâ-yı Sâlis ki Nisbetdür.

Anı ifâde iden *harf-i yâ* âhır-ı kelimeye ki lâhık olur kelimenün medlûline nisbeti ifâde ider. Medlûlinün mecmu'ından bir vass-ı nisbî hâsıl olur. *Türkî* gibi ki tâ'ife-yi Türk'e mensûb dimekdür. *Çînî* gibi ki vilâyet-i Çîn'e mensûb dimekdür. Mezkûr ma'nâyı ifâde iden *harf-i yâ* ism-i müfrede lâhık olduğınlayın ism-i mürekkebe dahı lâhık olur. Meselâ *dih* köy ve *rûd* deredür. Âhırındağı kâf tasgîr içündür *merdek* ve *kenîzek*deki kâf gibi ki *kenîz kırnakdur*; *kenîzek kırnacuktur*.

Fâ'ide

Mezkûr *harf-i yâ*, gâh olur üç kelimedden mürekkebe olan isme lâhık olur; *duhterî* gibi, *şeb-perî* gibi. *Şeb-per* mürekkebdür, zâhir *şeb* gicedür, *per*

¹⁵ "O kerem sahibi (sevgili) ne kutludur ki bunca darlığına rağmen ağzından bize bir buse bağısladı."

uçıcıdır. *Şeb-perün* ma'nâsı *gice uçıcı* dimekdür, murâd *yarasadur*. Hem *duhter* de mürekkebdür *duht* ile *terden*. Terkîb olıcak iki *tânun* birisi hazf olunur; ictimâ'-ı misleynde sıklet olduğundan ötürü. *Duhter* kızdur, *bint* ma'nâsınadır. Beyt

جز از دخت او نیست زیبای من

بدو شاه روشن کند رای من¹⁶

Nesr

Ter edât-ı tafdîldür. Lügat-ı Fârsîde ef'al-i tafdîl sîgası yokdur. Ol ma'nâyı terkîb ile edâ iderler. Kangı ma'nâda tafdîl itseler ol ma'nâya dâl olan ismün âhırına mezkûr edâtı ilhâk iderler. Meselâ *kemter*, *füzûnter* dirler eksüklükde artıklukda bir nesnenün fazîletin beyân itseler.

Fâ'ide

Mezkûr edât gâh olur [5b] tenkîs için îrâd olunan ma'nâda dahı isti'mâl olunur, ehad-i zıddını âhır için isti'âre tarîkıyla. Meselâ yüzüğe *engüşterî* dirler, aslı *engüşter*-terdür; *duht-ter* gibi bir *tâ* hazf olunmuşdur. Zîrâ âhırındaki *yâ*, *yâ-yı* nisbetdür. Baş barmağa takılan yüzüğe *engüşterî* diyicek *terde* isti'âre olur. *Duhter*deki *ter* de tenkîs için isti'âre olunmuşdur. Bu takdîrce *duhterek*deki kâf-ı tasgîrden murâd taltîf olur. Zîrâ ma'nâ-yı tasgîr vech-i mezkûr üzre 'ibâret-i *terden* hâsıl olmuşdur. Ma'nâ-yı vâhidi edâ için iki edâtı bir kelimedede cem' itmezler.

Fâ'ide

Nite kim lügat-ı 'Arabîde sîga-yı tasgîr olunan yirlerde hakîkaten sigar bulunmak lâzım degüldür. Gâh olur fi'l-hakîka kebîr iken tahkîren sîga-yı tasgîr ta'bîr iderler. Gâh olur ehad-i zıddını âhar için isti'âre tarîkıyla ta'zîm yirinde sîga-yı mezkûreyi isti'mâl iderler. Gâh olur ol sîga ile taltîf kasd iderler. Lügat-ı Fârsîde kâf-ı tasgîrün isti'mâl[i] ol minvâl üzredür. Edât-ı tasgîr ile sigar-ı mikdârdan ta'bîr itdüklerinleyin kusûr-ı şe'nden dahı anunıla ta'bîr iderler. Meselâ gözlüğe görmek emrinde nef'-i 'âmmî ve dahl-i tâmmî var iken ol husûsda gözden kusûrı olduğundan ötürü 'aynek dirler. Nite kim bu beytde vâki'dur. Beyt

بر دیده عینک می نهم چون موسم دیدار شد

در آرزوی روی او بنگر که چشم چار شد¹⁷

Fâ'ide

Lügat-i Fârsîde delâlet-i vaz'îyye hasebiyle kat'an ma'nâ-yı sigarı ifâde ider 'ibâret-i *çedür* ki âhır-ı kelimeye lâhık olur. Ol kelimenün medlûlünde sigar ma'nâsın ifâde ider. Meselâ *küçücük bâğ*, [6a] *küçücük bûğ* diyicek yirde *bâğçe* ve *bûğçe* dirler. Bâğun letâfetinden ta'bîr kasd itseler edât-ı tasgîr getirürler, *bâğek* dirler. Sigarından haber virseler âhırına mezkûr 'ibâreti ilhâk iderler, *bâğçe* dirler.

¹⁶ "Onun kızından başka bana güzel gelen yoktur. O şâh ile benim fikrimi aydınlatıp güzelleştirdi."

¹⁷ "Onun yüzünü görme vaktinde gözüme gözlük taktım; gör ki, bu arzuyla dört göz oldum." [Beyitte "aynek" olarak geçen bu kelime, *Lisânü'l-Acem*'de "çeşmek" olarak kaydedilmiştir. Aynı eserde beytin Hâce Kemâl'e ait olduğu da belirtilmiştir.]

Fâ'ide

Mezkûr *harf-i yâ* müfrede lâhık olur, cem'e lâhık olmaz. Meselâ *Türkî* dirler, *Türkânî* dimezler. Meger ki cem'iyetden 'alemiyyete nakl ola; ol vaktin *yâ-yî nisbetün* lühûki câyiz olur. Nite kim lisân-ı 'Arabîde öyledür. Ammâ ism-i cem'e mezkûr *yâ* lâhık olur. Meselâ *leşkerî* dirler, *sipâhî* dirler. *Leşker* ve *sipâh* cem' degüldür, ism-i cem'dür. Lisân-ı 'Arabîde *kavm* gibi, *raht* gibi.

Kâ'ide

*Keyânî*deki ve *husrevânî*deki *yâ* dahı *yâ-yî nisbetdür*. Ammâ elif ile nûn cem' için degüldür. Belki ol harflerün ziyâdelügi kâ'ide-yi lisân-ı 'Arab üzerine ta'bîrât-ı nisbetdendir.

قال الامام المطرزی فی المغرب الاسکندریه حصین علی ساحل بحر الروم و ثوب اسکندرانی منسوب اليها و الالف و النون من تعبيرات النسب و قال فی موضع اخر منه و من التعبير الشاذ مینجانی الي مینج و اسکندرانی الي اسکندر¹⁸

Fâ'ide

Lisân-ı Fârsîde elif ve nûn 'alâmet-i cem'dür, ammâ mahsûsdur. Cism-i nâmiyye insânda, hayvânda, nebâtda ol edât ile cem'den ta'bîr iderler. Meselâ *merdümân*, *gâvân*, *dırahtân* dirler. Cemâdda mezkûr edât îrâd olunmaz. *Sengân* ve *hâkân* dimezler. Belki *senghâ* ve *hâkhâ* dirler; *hâ* ile *elif* ile [hâ] dahı edât-ı cem'dür, 'umûm vardır. Cemâdda isti'mâl olduğınlayın nebâtda ve hayvânda ve insânda dahı isti'mâl olunur. Meselâ *gûlhâ* ve *esbhâ* ve *leşkerhâ* dirler.

Tetimme

Tûrânî ve *Îrânî* dirler. *Tûrân* aslda cem'-i *Tûr*'dur; *Tûr* neslinden olan tâyifenün 'alemi olmuşdur. [6b] Ol tâ'ifenün ulusına *Tûrân-şâh* dirler. *Îrân* dahı aslda *Îr*'dür ki *Îrec*'den terhîm olunmuşdur. Zîrâ *Îrec Ferîdûn*[un] oğlıdur. *Îrân*, *Îrec* neslinden olan tâyifenün 'alemi olmuşdur. Ol tâyifenün ulusına *Îrân-şâh* dirler. *Şâh* lügat-i Fârsîde *ulu* ma'nâsınadır. Büyük dâneye *şâh-dâne* dirler. Ulu gergedâna *şâh-ruh* dirler; *ruh* gergedendür.

Kâ'ide

Tûrân-şâhun, *Îrân-şâhun* aslı *şâh-ı Tûrân*, *şâh-ı Îrân*'dur. İzâfetden 'alemiyye nakl olıcak muzâfun ileyh takdîm olunur. Meselâ *mîrân-şâh* dirler aslı *şâh-ı mîrân*dur. Gâh olur kat'-ı izâfet ile iktifâ iderler; muzâfun ileyhi takdîm itmezler, yirinde korlar. Meselâ *hâce-serây* dirler, aslda *hâce-yi serây*dur. *Serâ-perde* dahı dirler, *perde-serây* da dirler.

Kâ'ide

Nisbet iki dürlüdür. Birisi *nisbet-i lâzımedür*, mütegayyir ü mütebeddil olmaz. Birisi *nisbet-i gayr-ı lâzımedür* ki mütegayyir ü mütebeddil olur. Mezkûr *harf-i yânun* medlûli olan nisbet-i mutlakadır; lâzıme olsun *tâzîde* olan gibi, gayr-ı lâzıme olsun *kitâbîde* olan gibi. Dîn-i semâvîden dîn-i gayr-i semâviyyeye intikâl câyizdür. Ol sebebden *kitâbînün* kitâba nisbeti gayr-ı lâzımedür.

¹⁸ "İmâm-ı Mutarrizî *El-Muğrib* adlı eserinde şöyle der: 'İskenderiye, Rum Denizi kıyısında bir kaledir. *İskenderânî* ifadesi İskender'e mensup olan demektir. *Elif* ve *nûn* nisbet ifâdelerindedir.' Eserin başka bir yerinde ise şöyle der: 'Esasen Mebnec'e mensup *Mebencânî* ve İskender'e mensup *İskenderânî* ifadeleri şâz tabirlerdendir.'"

Fâ'ide

Tâz ism-i masdardur *tâzîdenden*. *Tâz* ism-i masdar olduğu gibi *tâzendîden*, *tâzîden* çapmaktır. Şol at ki anda ol hâlet ola ana *tâzî* dirler. Nite kim vâkî'dur. Şi'r

خر خودرا چنان تازی نه بینم

که با تازی سواران بر نشینم¹⁹

Nesr

Tâzî, 'Arabî ma'nâsına da gelür. *Tâzî* ve *Derî* dirler. *Dahhâk-i Tâzî* 'ibâretindeki *Tâzî* bu ma'nâyadır. Burada *yânun* [7a] medlûl olan nisbet *nisbet-i lâzîmedür*.

Kâ'ide

Lügat-ı Fârsîde nisbet-i lâzîmeye bi-husûsihâ âhır-ı isme lâhık olan *hâ-yı sâkine* delâlet ider. *Rûzedeki hâ* gibi. *Rûze*, oruçdur. *Rûzî* ki günlükdür, orucun ihtisâsı vardır gündüze ki ma'nâ-yı *rûzdur*. Nisbeti, nisbet-i lâzîmedür. Ol sebebdan *hâyı* ana tahsîs itmişlerdür. Ammâ günlüğün ihtisâsı yokdur gündüze velîkin fi'l-cümle nisbeti vardır. Ol sebebdan anda *yâ* ile iktifâ itmişlerdür. *Destedeki hâ* dahı ol *hâdur*. Hevân dögecege *deste* didükleri *dest* ki eldür, ihtisâsı olduğundan ötürüdür. *Dîdedeki hâ* dahı ol *hâdur*. *Dîd*, *dîdenden* ism-i masdardur; *guft*, *guftenden* olduğunlayın. Göze *dîde* didükleri mezkûr ism-i masdarun ma'nâsına intisâb-ı hâssı vardır, andan ötürüdür. *Dûdedeki hâ* dahı ol *hâdur*. *Dûde* dütündür. Ana nisbet-i mahsûsası olduğu ecluden ocağa *dûde* dirler. *Sâredeki hâ* dahı ol *hâdur*. *Sâr* depedür, ana ihtisâsı olduğundan ötüri kelle-pûşa *sâre* dirler. Beyt

ز هر ساره هندوی بر گرفت

برهنه سر و دست بر سر گرفت²⁰

Nesr

Ser götüri başdur, *sâr* husûsiyile depedür. İkisünün vech-i mezkûr üzre farkı bu beytden zâhirdür. Beyt

سری کش بد از مشک سار و فر

فروزنده جهت چو شمس و قمر²¹

Nesr

Rûy, *serde* dâhıldür, *sârdan* hâricdür. Nite kim bu beytde vâriddür. Beyt

کویی که زرکریست سیه سار او سرخ روی

در آهتین دزی که همه روزنست و در²²

Nesr

Şâhsâr budak deposedür. *Kûhsâr* tağ deposedür. *Çeşmesâr* pınarun menba'idur. *Sâr* orada isti'âre olupdur *ruhsârdaki* gibi ki yanağın ortasında yüce yirine dirler. [7b]

¹⁹ "Ben kendi atımı o kadar hızlı görmüyorum ki Arap atına binenlerle yan yana gideyim." (Nizâmî, 1986: 134)

²⁰ "Hindu'nun başındaki külâhı alınca; başı ve eli boş kalıp dertlenmeye başladı."

²¹ "Tepesi ve üstü misk ile süslenmiş olan bir baş... Cephesi güneş ve kamer gibi parlamakta."

²² "Saçı siyah ve yüzü kırmızı bir kuyumcusu olan köy, tamamı kapı ve pencereden oluşan demir bir kale gibidir."

Kâ'ide

Mezkûr *hâ* ism-i müfrede lâhık olduğınlayın ism-i mürekkebe de lâhık olur. Meselâ *gûsâle* dirler bir yaşın geçmedük gâv-beççeye, Türkîde buzağı dirler. Aslı *gâvsâle* dirler. Bir yıldan tecâvüz itmeyüp toğduğı yıla ihtisâsı olduğından ötüri buzağuya *gûsâle* dirler.

Kâ'ide

Bestedeki hâ, destedeki hâ gibi degüldür. Bu 'alâmet-i sîga-yı mef'ûldür ki âhır-ı fi'l-i mâzîye ziyâde iderler, ism-i mef'ûl olur *ruste* ve *haste* ve *şikeste* dirler. *Rust* fi'l-i mâzîdür *rustenden*; *şikest* fi'l-i mâzîdür *şikestenden*. *Hast* da fi'l-i mâzîdür *hastenden*.

Kâ'ide

Âhır-ı kelimedeki *hâ*-yı sâkin gâh olur 'alâmet-i sîga-yı fâ'il olur, ammâ ol vaktın fi'l-i mâzîye dâhil olmaz. Belki fi'l-i muzâri'ün cem'ine lâhık olur. Meselâ 'Acem yürüyciye *revende* ve yiliciye *devende* dirler. *Reved* ve *deved* fi'l-i muzâri'dür *reftenden*, *devîdenden*. Âhırında nûn-ı sâkinenün ziyâdesi 'alâmet-i cem'dür. *Dânendedeki* ve *hânendedeki hâ* dahı bu *hâdur*. *Dânend* ve *hânend* cem'-i muzâri'dür *dânistenden*, *hândenden*.

Fâ'ide

Lügat-ı Fârsîde âhır-ı kelimeye lâhık olan *hâ*-yı sâkine gâh olur vasfîyyet-i 'âmmeden ismiyyet-i hâssaya nakl için olur. *Sebz*deki ve *benefş*deki ve *pîrûzedeki* ve *zerdedeki* ve *sepîdedeki hâ* gibi. *Sebz* vaf-ı 'âmdur her yaşla itlâk olunur. *Sebz*e nebâtâtdan nev'-i mahsûsun ismidür. Nite ki vâkı'dur. Beyt

به بر جوشن سبز چون نوبهار

به ریز ابلق تند چون روزگار²³

Nesr

Sebz ile tavsîf olunur *sebze* ile tavsîf olunmaz. Meselâ *berg-i sebz* dinür *berg-i sebze* dinmez. Belki *sebze-i ter* dinür. **[8a]** Âhırına *hâ* lâhık oldukdan sonra mevsûf olur, sıfat olmaz. *Sepîd* dahı *sebz* gibi vaf-ı 'âmdur her ak'a *sepîd* dirler. Husûsıyla *subh-ı sâdik* için ism-i hâsdur. Sabâh vaktına 'Acem *sepîde-dem* dir. Nite kim bu beytde vâkı'dur. Beyt

سپیده دم که شدم محرم سرای سرور

شنیدم آیت تو بو الی الله از لب حور²⁴

Fâ'ide

Gülgûn mürekkebdür, bir harfi *güldür* ki ma'nâsı mutlak çiçekdür. Mahsûs-ı çiçek murâd olıncak izâfet ile ta'yîn iderler; *gül-i bâdâm*, *gül-i zanbak* dirler. Nite kim vâkı'dur. Beyt

کل زنبق ولیکن نا شکفته

میان یاسمین و لاله خفته²⁵

²³ "Nevbahâr gibi yeşilin zırhını kaldır. Rüzgâr gibi otları, yaprakları dök."

²⁴ "Sabah vakti mutluluk sarayına girdim ve hûrînin dudaklarından *tûbû ilallâh=Allâh'a tevbe edin* ayetini işittim."

²⁵ "Zambak çiçeği velâkin daha açılmamış. Yasemin ve lale arasında uyuyor."

nesnedür. *Levz* ki bâdâmdur intisâbı olduğu i'tibârıla; yâ-yı nisbet âhırında nûn ziyâdesinün vechi sâbıkan beyân olınupdur. *Levzîne* husûsıyla şeker-böregün ism-i hâssıdır. Ve *tebhâle* mutlakâ nişândur ki ısıtma tutan kişinin burnında zâhir olur. *Tebhâle* husûsıyla uçuk didükleri nişânun ki ısıtma tutan kişilerün tudağında çıkar, ism-i hâssıdır. Ve *germâbe* mutlakâ ıssı sudur. *Germâbe* husûsıyla ılıcanun ism-i hâssıdır. *Dervâze* mutlakâ açuk kapudur. Aslı *derbâzdur* *der* ile *bâzdan* mürekkebdür. *Der* kapudur *bâz* açukdur ki *dervâze* husûsıyla kanatsız büyük kapunun ism-i hâssıdır. *Çâr-çûp* mutlakâ dört [9a] ağaçdur. *Çâr-çûpe* husûsıyla çerçevenün ism-i hâssıdır.

Destvâne ve *engüştvânenün* aslı *destbâne* ve *engüştbânedür*. *Bâ*, *vâva* kalb olınmışdur; *hoşâvdaki* gibi. Lügat-ı Fârsîde *bân*, hâfız ma'nâsınadır. Koriyıcıya *deştîbân*, bâğ bekcisine *bâğbân* dirler. *Destvân* ve *engüştvân* mutlak el saklayan ve barmak saklayandır. *Destvâne* ve *engüştvâne* husûsıyla eldivenün ve yüksüğün ism-i hâssıdır. *Harbenedeki* *hâ* dahı bu *hâdur*. *Harbend* mutlakâ har bağlayıcıdır. *Harbende* husûsıyla ol hizmeti 'âdet idinen kimsenün ism-i hâssıdır.

Fâ'ide

Nisbet-i lâzıme iki kısımdur. Bir kısmı *nisbet-i cibilliyyedür*. Bir kısmı *nisbet-i gayr-ı cibilliyyedür*. Mezkûr *hâ-yı* nisbînün medlûli nisbet-i lâzıme-yi mutlakadır; cibilliyye olsun *dîdede* olan nisbet gibi, gayr-ı cibilliyye olsun *destede* olan nisbet gibi. Husûsıyla nisbet-i lâzıme-yi cibilliyyeye lügat-ı Fârsîde *vâv-ı sâkine* delâlet ider, âhır-ı isme lâhık olduğu hâlde; *Hindûnun* ve *nîkûnun* âhırındağı *vâv* gibi. *Hindî* mutlakâ diyâr-ı Hinde mensûb olandır. *Hindû* şol cibill-i mahsûsun ismidür ki mezkûr diyâra ihtisâs-ı cibillîsi vardır. 'Arab ve 'Acem ve Türk ve Deylem gibi ki her birisi bir cibill-i hâssa mahsûs ismidür ki o sebebden *tîğ-ı Hindî* dirler *tîğ-ı Hindû* dimezler. 'Arabistân, 'Acemistân, Türkistân, Deylemistân dindüğü gibi *Hindûstân* dinür. *Hindîstân* dinmez, *Rûmîstân* dinmedüğü gibi. *Hindûnun* neş'esi mezkûr diyârdadır. *Hindîmün* öyle degüldür. Gayrı yirden varup ol yirde tavattun iden kimesnelere [9b] *Hindî* dirler. *Rûmî* dahı dirler bu hâl üzredür.

Kâ'ide

Sitân lügat-ı Fârsîde mutlakâ yire dimezler, şol yire dirler ki menşe' ola. Meselâ *gülistân* gül biten yire dirler. *Nahlistân* hurmâ biten yire dirler. *Dırahtistân* ağaç biten yire dirler. Kohulu çiçekler olan yire *bûstân* didükleri *bûy* ki kohudur menşe' olduğu i'tibârıladur. Sûk-ı ma'hûda *bezzâzistân* didükleri tâ'ife-yi bezzâzun san'atlarının revâcı ve kendülerün ol hâlde neşv ü nemâsı anda olduğundan ötürüdür. *Kâbilistân* ve *Zâbilistân* dahı *Hindûstân* gibidür. Aslı *Kâbilû-sitân*, *Zâbilû-sitân* dirler, *vâvun* ızhârında sıklet olduğundan ötürü hazf olmışdur.

Kâide

Nîkûnun aslı *nîkdür*. Mukâbili *beddür*. Nite kim bu beytde vâkı'dur. Beyt

هر که او نیکویی کند یابد

نيك و بد هر چه مي كند يابد³⁰

Nesr

Nîkî eyülükdür. Âhırında olan *yâ*, *yâ-yı* nisbetdür. *Nîkûn*un mukâbili *zişt*dür. Gökçeklükde *ma'nâ-yı nîkû* da vardır. Çirkinlükde *ma'nâ-yı zişt* de vardır. Cibillî hâletdür ki ol *vâv-ı sâkinün* medlûli olmuşlardır. *Nîkî* ile *nîkûn*un farkı *Hindûn*un *Hindî* ile farkı gibidür. Lafz-ı *nîkûdan* gâh olur harf-i *yâyı* hazf iderler *nîkû* dirler. Nite kim bu beytdedir. Beyt

هر که شاه آن کند که او کوید

حیف باشد که جز نکو کوید³¹

Nesr

Tahkîk mezkûr *ma'nâya* delâlet fi'l-hakîka yalnız *vâv-ı sâkinenün* degüldür. Belki *vâv* ile *yânun* mecmû'ınundur. Ol *vâvdan* sonra bir *yâ-yı sâkine* de vardır, hazf olunmamışdır. *Nîkûn*un, *Hindûn*un aslı *nîkûydu*, *Hindûydu*. Bir şey'e izâfeti makâmında ol *yâyı* ızhâr iderler. *Rûy-ı nîkûyeş* ve *mûy-ı Hindûyeş* dirler. Nite kim vâkî'dur. [10a] Beyt

اگر آن ترک شیرازی بدست آرد دل مارا

بخال هندویش بخشم سمرقند و بخارارا³²

Nesr

Yâ-yı vasfiyyet îrâdına hâcet olıcak mezkûr *harf-i yânun* ızhârı lâzım olur. Meselâ *nîkûy* dirler. Nite kim bu beytde vâkî' olmuşdur. Beyt

نکویی کردن اندر حق کرکان

بدی باشد بحق کوسفندان³³

Nesr

Hakk-ı kelâm *nîkî kerdên* idi, zarûret-i şî'r iktizâsıyla *nîkûyînün* makâmında isti'âre olunmuşdur.

Kâ'ide

Lügat-ı Fârsîde her *yâ* ki *elifden* yâhud *vâvdan* sonra vâkî' ola, hazf olunur. Meselâ *câ*, *pâdşâ*, *ejdehâ* dirler. Aslı *pâdşây*, *cây*, *ejdehâydu*. *Cû*, *mû*, *rû*, dirler. Aslı *cûy*, *mûy*, *rûydu*. İzâfet makâmında ve tavsîf mahallinde mezkûr *yâyı* ızhâr iderler. *Mûy-ı tu*, *cûy-ı tu*, *rûy-ı hûb* dirler. *Yâ-yı vahdet* ilhâk idicek ol *yâyı* ızhâr iderler. Nite kim vâkî'dur. Beyt

اژدهایی حلقه کشته خفته زیر دامنم

زان بجنیم ترسم آکه کر در اژدهای من³⁴

Nesr

*Ejdehâyî'*deki *yânun* ızhârına sebep *yâ-yı vahdetün* luhûkıdur. *Ejderhây-ı'*deki *yânun* zuhûrına sebep izâfetdür.

³⁰ "Her kim bir iyilik yaparsa karşılığını bulur. İyi veya kötü her ne yaparsa yine onu bulur."

³¹ "Şah, o ne söylerse onu işler, ne yazık ki o da iyilikten başka şeyler söyler." [Sa'dî-Gülistân]

³² "O Şirazlı güzel, bize iltifat eder, gönlümüzü alır, aşkımızı kabul eylerse yanağındaki kara bene [onun Hindû benine] Semerkand'ı da bağışlarız, Buhara'yı da." [Hâfız-Divân], (Gölpınarlı 1988: 8).

³³ "Kurtlara iyilik yapmak, koyunlara kötülük yapmaktır."

³⁴ "Eteğimin altında çöreklenmiş bir yılan uyuyor. Bu yüzden uyanır korkusuyla yerimden kıpırdıyamıyorum." (Hâkânî-i Şîrvânî-Kasâid)

Fâ'ide

Zât-ı mübhem *yekînün* mefhûmında me'hûzdur. Kesün dahı medlûli edât-ı mübhemdür. Ol sebebden ikisin cem' itmezler. Buradan zâhir oldu ki mezkûr *yânun* medlûli mücerred nisbet degüldür; belki ma'nâ-yı nisbetden mütehassıl olur bir ma'nâdur. Ol sebebden mezkûr *yâ*, *yâ-yı nisbetün* şu'besi 'addolınmak ensebdür. *Nuhustîndeki yâ* dahı fi'l-hakîka *yâ-yı nisbînün* şu'besi olan *yâdur*. *Nuhust* ile *nuhustînün* hâli *yek* ile *yekînün* hâli gibidür.

4. Ma'nâ-yı Râbi' Vahdetdür

Ki mukâbili kesretdür. Lügat-ı Fârsîde ol ma'nâyı ifâde kasd olınsa âhır-ı kelimeye *harf-i yâ* ilhâk iderler. Lisân-ı 'Arabîde ol ma'nâdan tenvîn ile ta'bîr iderler. Meselâ 'Arab *bir makâm* diyecek yirde *makâmen* dir; 'Acem *makâmî* dir. Beyt

بزم دو جمشید مقامی که دید

جای دو شمشیر نیامی که دید³⁶

5. Ma'nâ-yı Hâmis İbhâmdur

Mukâbil-i ta'ayyündür. Ol ma'nâyı ifâde kasd olınsa Fârsî 'ibâret ile âhır-ı kelimeye *yâ* ilhâk iderler. Lisân-ı Fârsîde [11b] bu *yâ* lisân-ı 'Arabîdeki *tenvîn-i tenkîrdür*. Ferd-i gayr-ı mu'ayyen murâd olup ol ma'nâdan ta'bîr kasd olınsa hem ol cinsün isminün âhırına 'Acem *yâ* ilhâk ider, 'Arab *tenvîn-i tenkîr* getirür. Meselâ *aralarında az ve çok cins-i farkdan nesne yokdur* diyecek yirde 'Acem *miyân-i işân farkî nîst* dir; 'Arab *leyse beynehumâ farkun* dir. Beyt

فی المثل در میان این دو کمال

نیست فرقی مکر بمویی چند³⁷

Nesr

Murâd-ı şâ'ir kelâm-ı mezkûrdan fark-ı vâhidi nefy degüldür. Ve illâ garazı ki cins-i farkı nefydür, hâsıl olmaz; zîrâ ol takdîrce nefy-i vahdet ihtimâli olur. Vahdetün nefy-i cinsinün nefyini müstelzim degüldür. Zîrâ cins kesret zımnında da bulunur. Belki ferd-i gayr-ı mu'ayyeni nefydür. Anun nefyi cinsinün nefyini müstelzimdür. Zîrâ cinsün vücûdına lâ'ale't-ta'yîn ferdün vücûdı lâzımdur. Bu kâ'ide-i nekre, siyâk-ı nefyde 'umûmı ifâde ider didükleri mahalde tahkîk olunmuşdur. *Yâ-yı vahdet* ile *yâ-yı ibhâm*un farkı burada zâhir oldu. Birisinde mu'teber olan ancak ferdün vahdetidür; ta'ayyün-i 'adem ta'ayyün-i manzûr degüldür.

Fâ'ide

Farkî nîst ile *fark nîstün* arasında fark-ı dakîk vardır. Bu cihetden ki *fark nîst* diyicek ibtidâ cins-i farkı nefy ider. *Farkî nîst* diyicek ibtidâ ol cinsden ferd-i gayr-ı mu'ayyeni nefy ider. Nefy-i cins anun nefyine lâzım gelür. Nefy-i cins murâd olan yirden 'ibâret-i sâniye eblağdur; ûlâdan kinâyet hakîkatdan eblağ

³⁶ "İki Cemşid'e (bir) makam olan meclisi, iki kılıcı saklayan bir kını kim görmüştür?" (Nizâmî 1996: 129)

³⁷ "Söz gelimi bu iki kemâl arasında kıl kadar farklılık yoktur."

olduğu gibi. Zîrâ ol [12a] takdîrce ma'nâ murâd-ı delîliyle ifâde olunmuşdur. Hem ihtimâldür ki nefy-i cinsden murâd ferd-i kâmilün nefyi ola; zîrâ ferd-i kâmilî menzile-yi cinsde tenzîl idüp andan ism-i cinsiyle ta'bîr itmek büleğânun i'tibârâtında vardır. Ferd-i gayr-ı mu'ayyen-i nefyde bunun gibi ihtimâl yokdur. Ol sebebden 'ibâret-i ûlânun ma'nâ-yı murâda delâletinde nev'-i za'f vardır; mu'âvenet-i karîneye ihtiyâc vardır. 'İbâret-i sâniyede ol hâlet yokdur.

Temhîd

Ol iki ma'nânun -ki birisi *vahdet* ve birisi *ibhâmdur*-, her birinden üç ma'nâ müteferri' olur. Ma'nâ-yı fer'iyye ki ol iki asldan münşa'ib olur, altıdur.

Asl-ı evvelde müteferri' olan şu'be'ler bunlardur: killet, kesret, garâbet.

4.1. Şu'be-yi ûlâ [killet]

Nite ki lisân-ı 'Arabîde tenvîn-i vahdetle killet irâde olunur; vahdet ile killet ortasında münâsebet olduğundan ötürü. Lisân-ı Fârsîde dahı ol yâ ile -ki vahdete delâlet ider- ma'nâ-yı killet irâdet olunur. Nite kim bu kelâmde vâki' olur. Mîsrâ'

نیست فرقی مکر بمویی چند³⁸

Nesr

Farkîdeki yâ-yı vahdetden murâd killet-i farkdur. Lisân-ı Türkîde dahı bu ta'bîr vardır. 'İbâret-i bir ile killet irâde iderler; bir kaç kibel dirler. Lafz-ı birden ve farkîdeki yâ-yı vahdetden murâd mukâbil-i kesret olan vahdet degüldür. Zîrâ ma'nâ-yı çendde ve kaçda olan kesret ana münâfidür; belki vahdete karîb kılandur ki vahdet hükminde kılınmışdur, ana gâyet kurbi olmak i'tibârıyla.

4.2. Şu'be-yi sâniye [kesret]

Nite kim lisân-ı 'Arabîde ehad-i zıddeynün 'ibâreti âhar için isti'âre olunur, lisân-ı Fârsîde dahı [12b] bir şey'ün lafz-ı zıddı için isti'âre olunur. Bu kâ'ideye binâ'en mezkûr yâ-yı vahdetle ma'nâ-yı kesret irâde olunur. Beyt

چو لشکر بدید آن نوازشکری

بکین لشکری کشت هر لشکری³⁹

Nesr

Leşkerî-yi sâniyede yâ, yâ-yı nisbetdür leşkerî-yi evveldeki yâ, yâ-yı vahdetdür, kesret için isti'âre olunmuşdur. Şâ'irün murâdı efrâd-ı leşkerden her ferd başka başına birçok leşker oldı dimekdür.

4.3. Şu'be-yi sâlise [garâbet]

Nite ki lisân-ı 'Arabîde tenvîn-i vahdet ile garâbet kasd olunur; meselâ cins-i hicâbdan bir nev'-i garîb diyecek yirde *ğışâvetün* dinür. Kalellâhu Te'âlâ و علی ابصارهم غشاوة⁴⁰. Ve ma'nâ-yı maksûdda mübâlağa -ki makâma münâsibdür- eblağ vech üzerine hâsıl olur, tenvîn-i mezkûrdan nev'-i garîb

³⁸ "...kıl kadar farklılık yoktur."

³⁹ "Askerler o merhameti görünce hırslarından her biri bir ordu oldu."

⁴⁰ "Gözleri üzerinde de bir perde vardır." Bakara Sûresi, 6.

murâd olıcak. Lisân-ı Fârsîde dahı ol yâyla -ki vahdete delâlet ider- *garâbet* kasd iderler. Lafz-ı *âteşîdeki yâ* gibi. Beyt

باز آمد آن مهی که ندیدش فلک بخواب
آورد آتشی که نمیرد بهیچ آب⁴¹

Nesr

Lafz-ı *mehîdeki yâ*, *yâ-yı* vahdetdür. Lafz-ı *âteşîdeki yâ* dahı *yâ-yı* vahdetdür. Ammâ 'ibâret-i ûlâda ol *yâ* hakîkati üzerinedür. Murâd-ı şâ'ir yine geldi: *Şol bir ay ki felek anı düşinde görmüş degüldür* demekdür. 'İbâret-i sâniyede isti'âre olunmuşdur ma'nâ-yı *garâbet* için. Murâd, *garîb od getürdi ki hiç bir suyla söyünmez* demekdür.

Tetimme-yi temhîd-i sâbık

Asl-ı sâniiden müteferri' olan şu'beler bunlardır: Tahkîr ve ta'zîm ve tehvîl.

5.1. Şu'be-yi evvel [tahkîr]

Nite kim lisân-ı 'Arabîde tenvîn-i tenkîr ile tahkîr [13a] kasd olunur. Lisân-ı Fârsîde dahı ol *yâ* ile -ki tenkîre delâlet eder- tahkîr kasd olunur. Lafz-ı *harîdeki yâ* gibi ki bu beytde vâkı'dur. Beyt

تو آوردی اورا بدین داستان
و کر نی خری بود در سیستان⁴²

Nesr

Harf-i yâdan burada ma'nâ-yı vahdet kasd olunmuş degüldür, kasd olunmağın vechi de yokdur Zîrâ ol takdîrce ne fâ'ide-yi haber bulunur ne lâzım-ı fâ'ide-yi haber. Muhâtabun ma'lûmıdır, ol emrlerün ikisini ifâdeye salâhiyet yokdur. Belki harf-i mezkûr ibhâm için îrâd olunup anunıla tahkîr kasd olunmuşdur. İbhâm ile tahkîrün münâsebeti zâhirdür şol i'tibârıla ki ibhâm, vücûh-ı ta'ayyünden 'ârî olmasın îhâm ider mübhemün.

5.2. Şu'be-yi sâniye [ta'zîm]

Nite ki lügat-ı 'Arabîyede tenvîn-i tenkîr ile ta'zîm kasd olunur, lisân-ı Fârsîde dahı ol *yâyla* -ki tenkîr makâmına kâyim olur- ta'zîm kasd olunur. Lafz-ı *câyîdeki yâ* gibi ki ma'nâ-yı mezkûr bu beytde vâkı'dur. Beyt

کس بیکیسان و من بی کسم
کرم دست کیری بجایی رسم⁴³

Nesr

Lafz-ı *câyîden* burada murâd mutlak menzil degüldür, belki menzile-yi 'azîmedür.

⁴¹ "Öyle bir dolunay çıktı ki felek onun gibisini rüyasında dahi görmemiştir. Öyle bir ateş getirdi ki hiçbir suyla sönmemiştir."

⁴² "Sen ona bu kıssayı getirip anlattın; yoksa o Sîstân'da herhangi bir eşek idi." Bu beyit, 13 numaralı dipnottaki Firdevsî'ye ait beyit ile benzerdir.

⁴³ "Sen kimsesizler kimsesisin ve ben kimsesizim. Kerem eliyle tut ki ben de öyle yüce bir makama ulaşayım."

Tahkîk

Mezkûr yâdan vahdet irâde itmegile ta'zîm kasd olunmaktadır. İbhâm îrâd itmegile ta'zîm olınmak evlâdur. Egerçi kim ikisi de kasd-ı ta'zîme vesîle olur; ma'nâ-yı evvelde vesîlelik zâhirdür. Zîrâ infirâd 'azamet-i şâna lâyük olan evsâfdandır. Ammâ ma'nâ-yı sâni'de bu i'tibârladur ki ibhâmda ta'yîn hadden -ki hadd-i ta'yîn anı müstelzimdür- mübhemün tecâvüzün ibhâm ider. Vech-i evleviyyet oldur ki bu tarîkıla kasd-ı ta'zîmde mübâlağa artuktur. Ol sebebdan mezkûr harf-i yânun ma'nâsından ma'nâ-yı ta'zîm asl-ı sâni'nün **[13b]** şu'belerinden 'add olınmak enseb görildi.

Fâ'ide

Ma'nâ-yı kesretile egerçi mezkûr ma'nâ müştarekdür mutlak ziyâdedür; ammâ andağı ziyâde ziyâde-yi fi'l-kemdür, bundağı ziyâde ziyâde-yi fi'l-keyfdür. Mukâbeleleri i'tibârıyla biri birinden imtiyâzları zâhir olur. Teksîrün mukâbili ta'lîldür, ta'zîmün mukâbili tahkîrdür.

5.3. Şu'be-yi sâlise [tehvîl]

Nite ki lisân-ı 'Arabîde tenvîn-i tenkîr ile tehvîl kasd olunur; meselâ *korkınç ejdehâ* diyecek yirde ol yâyıla -ki tenkîr makâmına kâyimdür- ol ma'nâyı kasd idüp *ejdehâyî* dirler. Nite kim bu beytde vâkı' olmuştur. Beyt

اژدهایی حلقه کشته خفته زیر دامنم

زان بجنیم ترسم آکه کر در اژدهای من⁴⁴

6. Ma'nâ-yı Sâdis Ta'lîkdür

Harf-i yâ âhır-ı fi'l-i mâzîye lâhık olur. Ol fi'lün ma'nâsını tahbîrden -ki kat' üzerinedür- haberdür; ta'lîka sarf ider. Meselâ makâm-ı tahbîrde *bûd* dinür ki ma'nâsı *oldı*dur. Makâm-ı ta'lîkda *bûdî* dinür ki ma'nâsı *olaydı*dur. Şi'r

اگر شاه را شاه بودی پدر

پسر بر نهادی مرا تاج زر⁴⁵

Nesr

Mezkûr yâ, âhır-ı fi'l-i mâzîye lâhık olduğınlayın âhır-ı fi'l-i muzâri'e dahı lâhık olur. Anun ma'nâsını tahbîrden ta'lîka sarf ider; şol ma'nâyı ifâde ider ki lisân-ı Türkîde andan *idi* lafzıyla ta'bîr iderler. Meselâ makâm-ı tahbîrde *ister* dirler, makâm-ı ta'lîkda *ister idi* dirler. 'Acem *hâhedî* dir. Beyt

شهی کز تو ترسان بود خواهدی

که درکام شیران نهان باشدی⁴⁶

6.1. Nesr

Mezkûr harf ma'nâ-yı ta'lîkı ifâde itdüğinden ötürüdür ki lâhık olduğu fi'l elbette siyâk-ı şartda vâkı' olur. Vukû'ı **[14a]** bir şey-i âharun vukû'ına

⁴⁴ "Eteğimin altında çöreklenmiş bir yılan uyuyor. Bu yüzden uyanır korkusuyla yerimden kıpırdıyamıyorum." (Hâkânî-i Şirvânî-Kasâid)

⁴⁵ "Eger baba şahlara şah olaydı, evlatlar bana altından tac giydirebilirlerdi."

⁴⁶ "O senden çekinen şah korkusundan aslanların ağzına girip kaybolmak isterdi."

müte'allik olmayan fi'lün âhırına lâhık olmaz. Lisân-ı Fârsîde ma'nâ-yı temennî için mahsûs edât yoktur. Anuçün başka sîga dahı ta'yîn olunmamışdır. Ma'nâ-yı ta'lîka nev'-i münâsebeti olduğundan ötürü âhırına mezkûr harf-i ta'lîk lâhık olan kelimeyi makâm-ı temennîde isti'mâl iderler. Ta'ayyün-i murâda delâleti karîne-yi hâliyyeye havâle iderler. Meselâ *nolaydı* diyecek yirde *çi bûdî* dirler. Nite kim vâkı'dur. Mısrâ'

چه بودی کر نبودى آشنایى⁴⁷

6.2. Şu'be-yi uhrâ

Ma'nâ-yı ta'lîk ma'nâ-yı tertîbi mütezammın olduğundan ötürü mezkûr yâ -ki âhır-ı fi'l-i mâzîye lâhık olur- tertîb-i mücerred için dahı isti'mâl olunur. Nite kim bu beytde zâhirdür.

چو بر سنك سودى هم سنك رنگ

بفرسنگ رفتى چكچاك سنك⁴⁸

Nesr

'İbâret-i çü delâlet ider ki şâ'ir ta'lîk ma'nâsın kasd itmemişdür, belki tertîb ma'nâsın kasd itmişdür. Murâd fi'l-i evvelde bulunduğu gibi fi'l-i sânde bulunur, *bilâ-tahalluf ve lâ-terâhin*⁴⁹ dimekdür. Ma'nâ-yı ta'lîk kasd olıcak bu garaz hâsıl olmaz. Mu'allakun 'aleyhün vücûdından mu'allakun vücûdı müterâhî olmak câyızdır.

Tetimme

Mezkûr yâ Nite ki makâm-ı ta'lîkda hem şarta hem cezâya lâhık olur, makâm-ı tertîbde dahı hem mürettebe hem mürettebün 'aleyhe lâhık olur.

6.3. Şu'be-yi uhrâ

Mezkûr yâ ma'nâ-yı ta'lîkı ifâde itdüğünden ötürü husûsiyyetle vasiyyet ve sipâriş makâmında isti'mâl olunur; ol ma'nâ-yı hâs irâde olunur. Bi-husûsihî harf-i mezkûr ol vaktin *emre* lâhık olur; mâzîye, muzârî'e lâhık olmaz. Ma'nâ-yı emri müneccez-i hâlîden mu'allak-ı istikbâliyyeye nakl ider. [14b] Vasiyyet ve sipâriş ma'nâsı hâsıl olur. Meselâ emr-i tencîzde *bîn* ve *numâyî* dirler, emr-i ta'lîkde *bînî* ve *numâyî* dirler Nite ki vâkı'dur. Beyt

اكر در راه بينى شاه نورا

بشاه نو نمايى ماه نورا⁵⁰

7. Ma'nâ-yı Sâbi' Me'âldür

Bir işün âhırı neye varacağını yâ bu emr niçün müntehî olduğunı yâ neye lâyık idüğünü ifâde murâd idinseler lafz-ı masdarun âhırına bir yâ-yı sâkine ilhâk iderler. Ol maksûd olan ma'nâyı ifâde ider. Meselâ yiyecek diyecek yirde *hurdenî* dirler, söyleyecek diyecek yirde *guftenî* dirler. Ma'nâları söylemege lâyık kelâm dimekdür ve yimege müntehî ta'âmdur. Ve depelenmege müstahak kimesneye *kuštenî* dirler ve gidecege *reftenî* dirler. Beyt

⁴⁷ "Ne olurdu âşinâ olmasaydın!"

⁴⁸ "Taşın üzerine taşla aynı renkte bir delik açardın. Taşların şakırtıları arasında bir fersah giderdin."

⁴⁹ "Gecikmeksizin"

⁵⁰ "Eğer yol üzerinde şâhı görürsen ona yeni ayı gösteresin."

چو نتوان رفتنی را دشت دریند

کره بستن چو موران بر شکم چند⁵¹

Nesr

Ve bi'l-âhare olacak nesneye *bûdenî* dirler. Nite kim vâkı'dur. Beyt

گذشته خود گذشت و بود نی بود

پشیمانی نمی دارد کنون سود⁵²

Fâ'ide

Mezkûr yânun âhır-ı masdara ihtisâsı olup ifâde itdüğü ma'nâ-yı masâdırdan gayriden ifâde itmedügiyiçün ba'zılar ol yâya *yâ-yı masdarî* didiler ve ma'nâsını masdariyyet sandılar. Ol kelâmları tevcihe kâbil mezkûr yânun masdara intisâbı var, ammâ âhırı beyne'l-butlândur. İfâde itdüğü ma'nâ harf-i mezbûrun ma'nâ-yı masdarı degüldür. Zikr olan intisâb-ı lafzîdür intisâb-ı ma'nevî degüldür. Mezkûr yânun ifâde itdüğü ma'nânun ma'nâ-yı masdara intisâbı yokdur. Ol sebebden ma'nâ-yı mezkûr usûl-i ma'ânîden 'addolındı, ma'nâ-yı nisbetün şu'besi i'tibâr olunmadı.

8. Ma'nâ-yı Sâmin Nefydür

Bu ma'nâyı ifâde iden lûgat-ı Fârsîde fi'l-hakîka [15a] harf-i nûndur. Meftûh isti'mâl olıcak âhırına bir hâ-yı sâkine getürürler, *ne* dirler; meksûr isti'mâl olıcak âhırına bir yâ-yı sâkine ilhâk iderler, *nî* dirler. *Yok* diyecek yirde 'Acem *nî* dir, *ne* dir. *Yokdur* diyecek yirde *nîst* dir; ol birini isti'mâl itmez. Buradan anlanur ki harf-i yânun dahli mezkûr ma'nâda harf-i hânun dahli gibi degüldür. Ba'z-ı mahalde ansuz ma'nâ-yı nefy ifâde müyesser olmaz imiş. Bu i'tibârıla mezkûr ma'nâyı harf-i mezbûre nisbet câyiz oldı.

Kâ'ide

Nîst mukâbil-i *hest*dür. *Hestî* varlukdur, *nîstî* yoklukdur. *Nîst* mürekkebdür kelime-yi nefy ile kelime-yi râbitadan. Aslı *nî* *est*dür. Terkîb olıcak elif hazf olmuşdur, *ûst*dan hazf olınuğu gibi ki aslı *û* *est*dür. *Hest* mürekkebdür mezkûr râbita ile 'ibâret-i hâdan ki ma'nâ-yı vücûda fi'l-cümle delâleti vardur. Aslında iki elif vardur *hâ est* gibi; terkîb olıcak ikisi de hazf olunmuşdur.

Fâ'ide

Estün ma'nâsı *dır*'dur. *Hestün* ma'nâsı *vardur* dimekdür. Mecâzen gâh olur *hest* ma'nâsına da *est* isti'mâl olunur. Nite ki vâkı'dur. Beyt

جهان کرچه سراسر لاله زارست

برهنه پا مرو انجا که خارست⁵³

Nesr

Murâd-ı şâ'ir, "yalın ayak gitme şol yire ki anda diken vardur" dimekdür. "Yalın ayak gitme şol yire ki andan dikendür" demek degüldür.

⁵¹ "Bu derbent gibi sahraya gidecek takat yok, karıncalar gibi mideleri üzere birkaç düğüm atılmış."

⁵² "Olacak olan oldu, bitecek bitti; artık pişmanlığın ne faydası olur!"

⁵³ "Cihan baştan başa lale bahçesi olsa da çıplak ayakla dolaşma, zira orada dikenler vardır."

Tahkîk

Lügat-ı Fârsîde *est* râbîta idüğine re'îsü'l-hükemâ İbn Sînâ işâretde tasrîh itmişdür şol makâmda ki bu kelâmı zikr eylemişdür: **[15b]**

وقد يحذف ذلك يعنى اللفظ الدال على معنى الاجتماع بين الموضوع و المحمول فى لغات كما يحذف تارة فى

لغة العرب الاصلى كقولنا زيد كاتب و حقه ان يقال زيد هو كاتب و قد لا يمكن حذفه فى بعض اللغات كما فى

الفارسيه الا صليته است فى قولنا زيد دبیر است و هذه اللفظ تسمى رابطة⁵⁴

Mezkûr 'ibâretün râbîta idüğinden gâfil olduğıyçün ba'z-ı efâzıl-ı A'câm ki Mîr Sadreddîn Mehmed 'unvânîyla beyne'l-enâm iştiyhârı vardır *Şerh-i Tecrîd* hâşiyesinde "*Zeyd hest Zeyd nîst zikr-i râbîtadan hâlîdür*" dimişdür. Fâzıl-ı mezkûrun mu'âriz-ı meşhûr[1] Celâleddîn Devvânî kelâm-ı mezkûrun reddinde bunı yazmışdür:

عدم ذكر الرابطة فيهما لا يدل على انتفاءهما على انهم يقولون زيد موجود است زيد موجود نیست⁵⁵

Anun dahı mebnâ-yı kelâmı *est* râbîta olmamakdur.

Tetimme

İbn Sînâ'nun kelâm-ı menkûlî iki mukaddimeyi müşt Emil oldu. Birisi bu ki 'ibâret lafz-ı Fârsîde râbîtadur. Birisi dahı bu ki mezkûr lügatde râbîta hazf olmak câyiz degüldür. Bu iki mukaddimenün tertîbi iktizâ itdi ki sâbıkan tahrîr ü takrîr olduğı gibi *hest* de *nîst* de mürekkebe olalar; birer cüzleri *est* ola.

Kâ'ide

Lügat-ı Fârsîde *hestî* ile *bûdenînün* ma'nâları biri birinden mümtâzdur. *Hestî'nün* ma'nâsı Nite kim sâbıkan ta'yîn ü tebyîn olındı *varlukdur*. *Bûdenînün* ma'nâsı *olmakdur* ki 'Arab dilinde ol ma'nâdan *kevn* ile ta'bîr iderler. *Vücûd* lafzı *kevn* lafzına murâdifdür. Seyyid Şerîf ki *Hâşîye-yi Tecrîd*'de *hestî* ile *bûdenîyi* fark itmeyüp *vücûdun* tefsîrinde ikisini bile zikr itmişdür, isâbet itmemişdür.

Tahkîk

Ma'nâ-yı *hestî* ma'nâ-yı *vücûda* mugâyir idüğine delîl-i kâtı' budur ki **[16a]** *est* ki râbîtadur mevcûda mülhak olur; *mevcûdest* dirler. *Heste* lâhık olmaz *hestest* dimezler. Ammâ *bûdeest* dirler. Mezkûr râbîta *bûde* lafzına ki murâdif-i mevcûddur, lâhık olur. Eger *hestî'nün* ma'nâsı *vücûd* ma'nâsına murâdif olaydı *mevcûda* lâhık olan râbîta *heste* de lâhık olurıdı. Nite kim *bûdeye* lâhık olur; ma'nâ-yı *bûd* ma'nâ-yı *vücûd* olduğıyçün.

Kâ'ide-yi râbîta

Lisân-ı 'Arabda *vücûdun kevnün* tâmmesi, nâkısası olduğı gibi lisân-ı Fârsîde dahı *bûdun* tâmmesi, nâkısası vardır meselâ 'Acem *Zeyd kâtib bûde* dir. Acem, *Zeyd kâtib bûde*'de 'ibâret-i *bûdî*, *kâtibi* tâmme mahallinde de isti'mâl iderler;

⁵⁴ "Bu lafız, yani dal lafzı, mevzu (fail) ile mahmul (fil) arasındaki uyuma göre kimi dillerde düşürülebilir. Tıpkı aslı Arap dilindeki "Zeydun kâtibun/ Zeyd kâtiptir." sözünde olduğu gibi. Bu sözün asıl hali "Zeydun huve kâtibun/ Zeyd, o, kâtiptir." şeklindedir. Ancak bazı dillerde de bu türden düşmeler mümkün olmayabilir ki buna örnek Farsça'daki "est" lafzıdır. Konuşmada "Zeyd debîrest/ Zeyd kâtiptir." şeklindedir. Bu lafza (est lafzına) rabîta lafzı ismi verilir."

⁵⁵ "Rabitanın zikredilmemesi onun nefyine delalet etmez. O yüzden *Zeyd mevcûdest*, *Zeyd mevcûd nîst* (*Zeyd mevcuttur*, *Zeyd mevcut değildir*.) demişlerdir."

kâtibi nâkısa mahallinde de isti'mâl iderler. *Sâra* ma'nâsın irâde itseler *şud* ma'nâsın irâd iderler. Meselâ 'Arab, "*Zeyd kâne fakîren, sâra ganiyyen*" dir. 'Acem, "*Zeyd fakîr bûd, ganî şud*" dir. Ammâ lisân-ı Türkîde bu fark yoktur. *Kâne* ma'nâsından *oldı* ile ta'bîr itdüklerinle *sâra* ma'nâsından dahi *oldı* ile ta'bîr iderler. meselâ "*Zeyd fakîr idi, ganî oldı*" dirler.

Fâ'ide

'Acem *yokdur* diyecek yirde *nîst* didüklerinle *degüldür* diyecek yirde dahi *nîst* dir. Meselâ "*fakîr degüldür, ganîdür*" dimelü olsa "*Zeyd fakîr nîst, ganîst*" dir. Ma'nâ-yı sâniiden 'Arab *leyse* ile ta'bîr ider; "*Zeyd leyse bi-fakîrin*" dir. Ma'nâ-yı evvelden *lâ* ile ta'bîr ider. "*Anda şek yokdur*" diyecek yirde "*lâ-raybe fîh*" dir.

Kâ'ide

Lügat-ı Fârsîde ma'nâ-yı nefy için -ki lisân-ı 'Arabîdeki *lem* ma'nâsıdır- *nûn-ı meftûh* vaz' olmuştur. Mezkûr kaçan ki fi'le dâhil olur ol fi'lün ma'nâsını fâ'ilden nefy ider. Muttasıl isti'mâl olıcak *harf-i yâya* ihtiyâc olmaz. [16b] Meselâ *ne-dâned* ve *ne-dihed* dirler. Ammâ kaçan ki fi'lden munfasıl ve mustakil isti'mâl olınsa âhırına *harf-i yâ* ilhâk olunur, *nî* dinür. Hareke-i asliyyesi -ki fetha idi- kesreye tebdîl olunur.

Kâ'ide-yi uhrâ

Mezkûr harf-i nefy fi'le dâhil olıcak hâl zikr olan minvâl üzredür. Ammâ isme dâhil olıcak ol ism eger müştakkâtdan ise *dân* gibi, *bînâ* gibi harf-i nefyün âhırında elif ziyâde iderler; *nâ-dân* ve *nâ-bînâ* dirler; *ne-dân* ve *ne-bînâ* dimezler. Ve eger müştak câmid ise üç hâlden hâlî degüldür. Biri bu ki ol ismün medlûli zât-ı mahz ola; *ser* gibi ve *der* gibi. Biri de bu ki ol ismün medlûli vasf-ı mahz ola; *zîb* gibi, *şekîb* gibi. Biri dahi bu ki medlûli zât-ı mevsûfe ola, bir vasf-ı zâ'ide ki ism-i mezkûrda zımnem delâleti ola; *merd* gibi *zen* gibi. Kısım-ı evvelden ve sâniiden olan isme mezkûr harf-i nefy *ne* yalnız dâhil olur; ve *ne*, *elif* ile [nâ] dâhil olur; belki hâ ile dâhil olur. Meselâ *ne-ser*, *ne-pây*, *ne-zîbâ*, *ne-şekîbâ* dirler. Kısım-ı sâlisden olan isme yalnız dâhil olmaz yâ *elif* ile yâ *hâ* ile dâhil olur. Meselâ *ne-merd* dimezler yâ *nâ-merd* dirler yâ *ne-merd* (نه مرد) dirler.

Nite kim bu beytde vâkı'dur. Beyt

نه مردست ان بنزدیک خردمند

که با پیل دمان پیکار جوید⁵⁶

Kâ'ide-yi uhrâ

Mezkûr *nûn*, *elif* ile *hâdan* münferid olduğu hâlde lisân-ı 'Arabîdeki *lem* ma'nâsın ifâde ider. Nite kim sâbıkan işâret olunmuştur. Meselâ 'Arab *lem yadrib* dir, 'Acem *ne-zed* dir, *urmadı* diyecek yirde. Münferid olmayup *hâ* ile bile olıcak lisân-ı 'Arabîdeki *lâ* ma'nâsın ifâde ider. "*Ne erdür ne 'avretdür*" diyecek yirde [17a] 'Arab "*lâ-raculun ve lâ-imra'etun*" dirler; 'Acem "*ne merdest u ne zenest*" dir. *Elif* ile bile olıcak lisân-ı 'Arabîdeki *leyse* ma'nâsın ifâde ider. Meselâ "*âlim degüldür, basîr degüldür*" diyecek yirde 'Arab "*leyse bi-âlimin leyse bi-basîrin*" dir; 'Acem "*nâ-dan, nâ-bînâ*" dir.

⁵⁶ "Kızgın bir fil ile cenk eden kişi, akıl sahiplerinin nezdinde mert değildir." [Sa'dî-Gülüştân]

9. Ma'nâ-yı Tâsi' İnfirâddur

Bâ-yı meftûha ki lisân-ı Fârsîde ma'nâ-yı ma'ıyyete delâlet ider. Meselâ “*senün ile gitdüm*” diyecek yirde ‘Acem “*be-tû refte*” dir. Ol *bânun* âhırına *yâ-yı sâkine* lâhık olur, fethasın kesreye tebdîl ider, nûn-ı nefydeki gibi dahı ol ma'nâ-yı ma'ıyyetün mukâbili ki ma'nâ-yı infirâddur ifâde ider. Ol ma'nâdan lisân-ı ‘Arabîde *dûne* ‘ibâretiyile ta'bîr iderler. Meselâ ‘Arab *bi-dûnihî* dir, ‘Acem *bî-û* dir.

Kâ'ide

Lisân-ı ‘Arabîde mezkûr ma'nâdan *lâ* ile de ta'bîr iderler. Meselâ *meşakkatsüz* diyecek yirde *bi-dûni'l-külfeti* dirler; *bilâ-külfetihi* de dirler. Ammâ zamâyirde duhûl mahsûsdur *dûne* lafzına; anlara *lâ* dâhil olmaz. Meselâ ‘Acem *bî-men, bî-û, bî-tû* dir; ‘Arab *bi-dûnî, bi-dûnihî, bi-dûnike* dir. Bu mahalde *lâ* isti'mâlîne mecâl yokdur.

Kâ'ide-yi uhrâ

Nite kim mezkûr *harf-i bâ* fi'le ve müştakka dâhil olmaz. Meselâ *be-zed* dimezler, *be-dân* dimezler *bâ-yı meftûha* ile. Bu *bâ* dahı ki anun isrinde bile gider, anı gözedür. Ne fi'le dâhil olur ne müştakka dâhil olur. Meselâ *bî-zed* ve *bî-dân* dimez. Nite ki mezbûr *bâ* sâyir aksâm-ı isme dâhil olur; *bâ-ser, bâ-zîb ü fer, bâ-zen ü şevher* dirler. Bu husûslarda *bâ* ile *bî* sâbıkan mezkûr olan *nâ* ile *nî* gibidür.

Cins-i Sâlis

Cins-i sâlisden olan *yâ* ki harf-i zâyiddür. Aslen delâleti yokdur ne mustakillen ve ne mutazammınan ile'l-gayr ma'ânîden bir ma'nâya; [17b] gerekse ol ma'nâ mustakil olsun gerekse gayr-ı mustakil olsun. Ol sebebden ne hurûf-ı mebnâîdendür ve ne hurûf-ı ma'ânîdendür. Belki sâbıkan beyân olunan fâ'ide için ziyâde olunur.

Lisân-ı Fârsîde nefy için olan nûn-ı meftûhanun ve nehy için olan mîm-i meftûhanun âhırına lâhık olur. Şol vaktin ki ol harfler ol elif olan kelimeye dâhil olalar; meselâ *gelmedi* diyecek yirde *neyâmed* dirler; aslı *ne-âmeddür*, aslı üzerine de isti'mâl olunur ve *gelme* diyecek yirde *meyâ* dirler aslı *me-âdur*, *mîmün* fethası ve *elifün* meddi ile. Cüz-i sânisî yalnız elif-i memdûde degüldür; belki *elif* ile *yâdan* mürekkebe bir kelimedür, terhîm olunmuşdur. Âhır-ı kelimedede vâkı' olan harf-i yânun hazfı lisân-ı Fârsîde şâyi'dür. Nite kim sâbıkan zikr olunmuşdur; *me-ânun* aslı fi'l-hakîka *me-âydur*. Harf-i *yâ* hazf olındukdan sonra *me-â* kalmışdur. Suhûlet-i telaffuz için bir *yâ* ziyâde olunmuşdur, *meyâ* olmuşdur; sûret-i *mâyâ* -ki lügat-ı ‘Arabîyyede *sunun* ismidür- istibâhdan da halâs olunmuşdur. Ve lafz-ı *tamâmînün* âhırında olan *yâ* ki şâ'irün bu beytinün âhırında vâkı' olmuşdur. Beyt

من این ابیات را بردم تمامی

به پیش حضرت مخدوم جامی⁵⁷

⁵⁷ “Ben bu beyitleri tamamlayıp bütünüyle Hazret-i Mahdûm-ı Câmî'ye götürdüm.”

âhırında vâkı' olmuşdur, hurûf-ı zevâyiddendür; zaruret-i şi'r için ziyâde olupdur. Bu risâle ki hayrıla ihtimâm buldı. Harf-i ahîr *tamâmî* beyanıyla tamâm oldu. Hayr bâd.

خدا اورا دهد عالی مراتب

که خواند فاتحه در حق کاتب⁵⁸

⁵⁸ "Allah, bu risalenin kâtibine Fatıha okuyan kişiye yüce mertebeler versin."

Sonuç

Dinî ve ilmî meselelerde vukûfiyeti erbabınca takdir edilen Kemâl Paşazâde Şemseddîn Ahmed Efendi'nin dikkatini yönelttiği sahalardan biri de Arap ve Fars gramerindeki tartışmalı mevzulardır. Bu çalışmada müellifin Farsçadaki *harf-i yâ*'nın mahiyeti üzerine kaleme aldığı *Yâiyye Risâlesi* ele alınmaya gayret edilmiştir. Muhtelif kütüphanelerde birçok nüshası bulunan bu risâlenin, klasik dönem ilim meclislerinde epey rağbet gördüğünü söylemek mübalağa olmayacaktır. Nite kim mukaddime kısmındaki ifadelerden anlaşıldığı kadarıyla *Yâiyye*'nin telif edilmesine vesile olan ilim erbabı Kemâl Paşazâde'yi devrin Zemahşerî'si mertebesine yükseltip bu meselede otorite olarak kabul etmektedir.

Kemâl Paşazâde, Farsçada kelime sonuna gelen *harf-i yâ*'nın *hurûf-ı mebânî* ve *hurûf-ı ma'ânî* cinsinden *hitâb*, *vasfîyyet*, *nisbet* (bir alt şubesi daha vardır), *vahdet* (*killet*, *kesret*, *garâbet*), *ibhâm* (*tahkîr*, *ta'zîm*, *tehvîl*), *ta'lik* (*temennî*, *tertîb*, *vasîyyet/sipâriş*), *me'âl*, *nefy*, *infirâd* ve bunlara ilaveten *hurûf-ı zevâyid* olmak üzere yirmi farklı ma'nâya geldiğini belirtir. Müellif mukaddime kısmında sıraladığı bu başlıkları risâle boyunca tek tek işlemiş, okuyucunun zihninde istifham bırakmayacak şekilde meseleyi yeri geldikçe zengin örneklerle detaylandırmıştır. Örnek ibarelerin etimolojik açıdan tahlilini yapmış, farklı anlamlarını sıralamış ve dilbilgisindeki kullanım alanlarını belirlemiştir. Risâlenin telif ve tasnifinde tercih edilen bu detaylı inceleme yöntemi, kimi kısımlarda mevzuun uzamasına ve konu birliğinin dağılmasına sebep olmuştur.

Müellifin söz konusu meselede dayanak teşkil edecek ibareleri seçerken gösterdiği titiz tutuma ve iddialarının arkasını doldurmaya yönelik tüm gayretlerine rağmen *yâ harfinin* tasnifine ilişkin bazı fikirlerinin, halefi sayılan şârihler tarafından tercih edilmediği görülmektedir. Yazının giriş bölümünde kısmen temas etmeye çalıştığımız bu husus, müstakil bir incelemeye konu olacak denli geniş bir mevzudur. Bu çalışma kapsamındaki hedefimiz *Yâiyye Risâlesi*'nin metnini günümüz alfabesine aktarmak ve daha detaylı hazırlanacak olan müteakip incelemelere kapı aralamaktır. Bu noktada Kemâl Paşazâde'nin ileri sürdüğü tasnif yöntemi ile Fars klasiklerini tercüme ve şerh eden şârihlerin pratikteki tecrübelerini mukayese edecek bir çalışmaya ihtiyaç duyulacağı muhakkaktır. Bu yazının dışında tutulan ama tamamlanması hedeflenen bir başka husus da klasik şerh külliyatında *harf-i yâ*'nın anlam çerçevesine dair bir terim lügatçesi projesidir. Kemâl Paşazâde'nin *Yâiyye*'si merkez alınmak suretiyle şerhlerde bu meseleye dair fikirlerin ve örnek ibarelerin bağlam içerisindeki ma'nâlarını ihtiva edecek bir *Yâiyye lügatçesinin* hazırlanması, tabiri caiz ise söz konusu harfin anlam atlasının ortaya çıkarılmasına vesile olacaktır.

Kaynakça

- Bolay, Süleyman Hayri; Yediyıldız, Bahaeddin ve Yazıcıoğlu Sait (1986). *Şeyhülislâm İbn Kemâl Sempozyumu (Tebliğler ve Tartışmalar)*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Çelebi, İlyas (2002). "Kemalpaşazâde - Eserleri", *DİA*, cilt 25, ss. 245-247.
- Çelebi, İlyas (2002). "Kemalpaşazâde - Kelâma Dair Görüşleri", *DİA*, cilt 25, ss. 242-244.
- Dağlar Abdülkadir (2009). *Şem'î Şem'ullah Şerh-i Mesnevî I. Cilt (İnceleme-Tenkitli Metin-Sözlük)*, Doktora tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.
- Dağlar, Abdülkadir (2008). "Ebüssuûd Efendi'nin Telaffuz-İmlâ Üzerine Dikkatleri ve İki Risâlesi", *Turkish Studies*, Volume 3/6, ss. 186-214.
- Demirel, Mustafa (1996). *İbn-i Kemâl, Divân (Tenkitli Metin)*, İstanbul: Fakülteler Matbaası.
- Der-beyân-ı Yâiyye Merhûm Kemâl Paşa-zâde*, Süleymaniye Kütüphanesi, Nuruosmaniye, 4751, 106b-122b.
- Develi, Hayati (1997). "Kemalpaşazade ve Ebüssuûd'un Galatât Defterleri", *İlmî Araştırmalar*, sayı 4, ss. 99-125.
- Dilçin, Cem (2009). *Yeni Tarama Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Gencîne-i Meselhâ vu Hikâyât, (Dâstân-ı Darbu'l-mesel-i Eşref-i Har)*, <http://www.beytoote.com/fun/proverb/proverbs-donkey2-story.html> (ET: 20.11.2018).
- Gölpınarlı, Abdülbaki (1988). *Hâfız Dîvânı*, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Gürkan, Nejdî (2009). "Kemal Paşazâde (873/1469-940/1534)'nin Arap Dili ve Edebiyatına Katkıları ve Bu Dile Yaklaşımı", *Marife*, sayı 2, ss. 135-165.
- Hasan Amîd (1381), *Ferheng-i Amîd*, 2 Cilt, Tahran: Müessesesi-i İntişarât-ı Kebîr.
- İnanır, Ahmet (2015). *İbn Kemal'in Fetvaları Işığında Osmanlı'da İslâm Hukuku*, Ankara: Gece Kitaplığı.
- Kaçar, Mücahit (2010). *İbni Kemâl Dîvânı'nın İncelenmesi (Nazım Bilgisi, Belâgat, Üslûp ve Dil Özellikleri, Muhtevâ)*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.
- Kara, İsmail (2010). "Unuttuklarını Hatırla! Şerh ve Haşiye Meselesine Dair Birkaç Not", *Dîvân, Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, cilt 15, sayı 28, ss. 1-67.
- Kılıç, Atabey (2012). "Mesnevî Şerhleri Sözlüğü", *Sufî Studies*, sayı 5, ss. 1-19.
- Kilisli Rıfat Bilge (1980). *Şeyh Sadî-i Şirazî-Bostan ve Gülistân*, İstanbul: Meral Yayınevi.
- Koçoğlu, Turgut (2009). *Şem'î Şem'ullah Şerh-i Mesnevî I. Cilt (İnceleme-Tenkitli Metin-Sözlük)*, Doktora tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.
- Kültürel, Zuhâl (2008). *Galatât Sözlükleri*, İstanbul: Simurg Yayınları.
- Lisânü'l-Acem*, <https://books.google.com.tr/> (erişim tarihi: 08.02.2018)
- Nizâmî(-i Gencevî)-Hüsrev ü Şîrîn* (1986). (Çev. Sabri Sevsevil), İstanbul: Milli Eğitim Gençlik ve Spor Bakanlığı Yayınları.

- Nizâmî(-i Gencevî)-Mahzen-i Esrâr* (1996). (Çev. M. Nuri Gençosman), İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Özen, Şükrü (2002). "Kemalpaşazâde - Fikhî Görüşleri", *DİA*, cilt 25, ss. 240-242.
- Saraç, M. Ali Yekta (1999). *Şeyhülislâm Kemalpaşazâde*, İstanbul: Şule Yayınları.
- Saraç, M. Ali Yekta (2002). "Kemalpaşazâde - Edebî Şahsiyeti", *DİA*, cilt 25, ss. 244-245.
- Şahin, Oğuzhan (2012). *Şem'î Şem'ullâh Şerh-i Mesnevî III-IV. Ciltler (İnceleme-Tenkitleli Metin-Sözlük)*, Doktora tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.
- Tanyıldız, Ahmet (2010). *İsmail Rusuhî-yi Ankaravî Şerh-i Mesnevî (Mecmu'atu'l-Letayif ve Matmuru'atü'l-Ma'arif) I. Cilt (İnceleme-Metin-Sözlük)*, Doktora tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.
- Turan, Fikret (2010). "Şeyhülislam Ebussuûd'un İmlâ Kuralları: Onaltıncı Yüzyılda Osmanlı İmlâsında Yerleşme Eğilimleri ve Bir Tepki", *İlmî Araştırmalar*, sayı 9, ss. 221-238.
- Turan, Şerafettin (2002). "Kemalpaşazâde", *DİA*, cilt 25, ss. 238-240.
- Ungan, Suat (2008). "Türkçenin Yazı Dili Oluşum Sürecinde Karşılaştığı Bazı Tutumlar", *Dumlupınar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi*, sayı 20, ss. 299-316.